Paul Faure

Renașterea

41

Midloginteg

CORINT

Redactor:
Antonia Kacsó

Tehnoredactare computerizată:
Andreea Apostol

Coperta:
Walter Riess

Paul Faure
LA RENAISSANCE
© Presses Universitaires de France, 1999

Toate drepturile asupra acestei versiuni
în limba română sunt rezervate Editurii CORINT

ISBN: 973-653-317-4

PAUL FAURE
Profesor la Universitatea din Clermont-Ferrand

RENAŞTEREA

Traducere şi note de
Cristina Jinga

Prefaţă de
Victor Rizescu

CORINT
Bucureşti, 2002

PREFAŢĂ

Oamenii de astăzi se regăsesc mai uşor în melancolia crepusculului vienez decât în atmosfera inaugurală a Renaşterii europene. De când modernitatea şi-a dezvăluit faţa ascunsă prin războaiele mondiale şi totalitarismele din secolul al XX-lea, ne simţim mai reconfortant în compania celor care au nutrit îndoieli în legătură cu rosturile ei fundamentale, decât a celor care i-au aşezat temeliile sau care i-au împărtăşit, netulburaţi, toate certitudinile. Forma de civilizaţie care s-a născut în Europa apuseană acum cinci secole s-a dovedit capabilă deopotrivă să stimuleze raţiunea şi să dezlănţuie instinctele, să clădească şi să distrugă, să aducă pe lume noi libertăţi şi noi constrângeri, să ofere temeiuri ale emancipării şi justificări ale servituţii. Am înţeles acum că suntem datori să descriem condiţia modernităţii cu toate ambivalenţele ei, şi nu să o prezentăm ca pe un bine absolut. Suntem cu atât mai sceptici în legătură cu principiile sale fondatoare cu cât ele poartă în mai mare măsură marca evidenţei. Am învăţat să fim suspicioşi faţă de ideile cele mai generoase şi lozincile cele mai electrizante, ne-am obişnuit să căutăm viermele în fruct şi să descoperim răul sub carapacea binelui. Ştim că strălucirea poate fi însoţită de atrocitate, că talentul poate fi pus în slujba opresiunii iar geniul poate fi o cauţiune pentru falimentul moralităţii. Ştim, deci, că nu mai putem scrie istoria Renaşterii ca pe un imn optimist dedicat marşului victorios al modernităţii.

Cartea de faţă a ales să trateze Renaşterea nu atât ca pe un punct de plecare pentru curente istorice de durată lungă, ci ca pe o epocă aparte, cu fizionomia ei specifică. Ea nu este concepută ca o meditaţie asupra genezei lumii în care trăim, ci ca o micro-monografie a unei lumi dispărute. Nu îşi propune să identifice lanţuri cauzale care leagă faptele petrecute în urmă cu jumătate de mileniu de consecinţele lor îndepărtate, din propriul nostru univers istoric, ci să sesizeze conexiunile dintre factorii istorici care au operat în Occidentul secolelor XIV–XVI, să le înţeleagă interdependenţele şi să le inventarieze efectele asupra epocii. Este în mod egal interesată de lucrurile care erau destinate să dureze şi de cele sortite unei dispariţii rapide, de întâmplările al căror ecou continuă să răsune astăzi şi de cele pe care omenirea trebuie să facă eforturi ca să şi le reamintească, de fenomenele încorporate în plămada lumii moderne şi de cele pe care aceasta nu le-a asimilat. Ni se oferă, deci, o privire succintă asupra Renaşterii, atentă în egală măsură la ceea ce recunoaştem ca familiar şi la ceea ce ne izbeşte ca exotic. Suntem invitaţi să pătrundem în intimitatea unor oameni care ne par contemporani prin unele dintre ideile şi gesturile lor, dar care se dovedesc apoi a ne fi străini prin alte practici şi credinţe.

Este o lume populată de artişti şi navigatori, filosofi şi condotieri, principi care experimentează noi arte ale guvernării şi aristocraţi care teoretizează comportamentul galant, călugări care iubesc voluptăţile lumeşti şi reformatori religioşi care visează la imperii ale ascetismului. O lume în care temeliile credinţei sunt zdruncinate datorită excesului de zel religios, în care puterile laice revendică autonomia faţă de biserică şi în care se intensifică politica în numele adevărului creştin. În care inventatorii fac

descoperiri fundamentale pornind de la premise false, urmărind planuri fantastice şi năzuind să construiască lucruri inutile. În care creatorii nu au învăţat încă să îşi preţuiască harul, iar societatea nu a deprins încă tehnica de a valorifica la maximum competenţele. O lume în care geniul abundă, fără să fie încă teoretizat. O lume tulburată de experimentarea înnoirilor şi intoxicată de rutina unor gesturi străvechi. Este, orice s-ar spune, şi ţinând cont de numeroase detalii schimbate şi poate de o doză mai mare de înţelepciune, lumea în care trăim.

Victor Rizescu

INTRODUCERE

Termenul de Renaştere, în accepţiunea sa iniţială aparţine vocabularului religios. Acesta desemnează, la modul propriu, cea de-a doua naştere a unei fiinţe care şi-a pierdut viaţa. Renaşterea transcrie cuvântul palingeneză, din teologia greacă. Aceasta nu vrea să însemne neapărat o reînviere, nici o întoarcere, ci o reîncepere pe baze noi. În special în contextul mistic, renaştere şi regenerare sunt sinonime. Prin iertare, purificare (botez sau penitenţă) sau chiar prin asceză se începe o altă viaţă, mai bună: se renaşte întru Viaţă. Cei care poartă prenumele de René sau Renée, precum bunul „rege", contele de Provence (1409–1480), şi ducesa de Ferrara (1510–1575), doi protectori eminenţi ai umanismului sau ai Reformei, cum se pot îndoi că vor fi iertaţi de păcate după moarte şi meniţi unei existenţe superioare, mai bogate şi mai frumoase? Calvin (1509–1564), comentând *Evanghelia Sfântului Ioan* (3, 3), vorbeşte, în acest sens, despre regenerare, reînnoire, refacere.

Nu încape îndoială că şi contemporanii săi, în entuziasmul marilor descoperiri, filozofice, literare, artistice etc., au crezut că asistă mai degrabă la o regenerare spirituală decât la o reîntoarcere analoagă celei a primăverii, a florilor sau a fructelor. Reforma şi Reînnoirea în arte şi în gândire sunt solidare sau mai degrabă sunt cele două aspecte contemporane ale uneia şi aceleiaşi Renaşteri. Chiar în epoca în care se descoperea America şi traseul spre Cape Town, în care se imprimau textele fundamen-

tale greceşti şi în care da Vinci picta cele mai frumoase tablouri ale sale şi îmbunătăţea, deopotrivă, fizica, în 1496, Michel Bureau scria: „În zilele noastre, cuvântul reformă a sunat atât de bine în urechea poporului încât, atunci când vorbiţi cu nu contează cine, acest subiect revine cel mai adesea în discuţie." *Multa renascentur que nunc cecidere*, multe dintre lucrurile care vor renaşte se vor trezi perimate, se poate citi pe o stampă la Institutul de Artă şi Arheologie de la Paris, datată din 1535 (VI, k 1). Această expresie, care modifică puţin un vers celebru, pe care Horaţiu îl aplica vocabularului (*Arta poetică*, 70), face pereche cu dedicaţia lui Amyot către Henric al II-lea (1559): „Francisc I începuse prin a face să renască şi să înflorească valorile literare..." Ca şi traducătorul Cl. de Seyssel în 1509, gramaticianul G. Tory în 1529 sau poetul J. de Bellay în 1549, el nu pretindea că neagă existenţa unei limbi şi a unei literaturi franceze anterioare secolului al XVI-lea, ci le aprecia, la fel ca precedenţii, ca fiind nedemne de o mare naţiune care vrea să se înnoiască.

Acest dispreţ al Evului Mediu va aluneca repede în uitare. Cu atât mai mult cu cât marii gânditori au trăit impresia unei întoarceri, pur şi simplu, la civilizaţia greco-latină sau la izvoarele credinţei. Încă din secolul al XIV-lea, Petrarca celebra la Roma, la Capitoliu, un triumf în manieră antică (1341). Cardinalul Bembo, un ciceronian născut în 1470, evita să citească latina decadentă a breviarului său, de teamă ca aceasta să nu dăuneze purităţii stilului său. La Roma în jurul lui Pomponio Leto (1464), la Florenţa în jurul lui Marsilio Ficino (1473), la Cracovia sub Cazimir al IV-lea Iagello (1489), la Paris sub Carol al IX-lea şi Henric al III-lea (1570 *sq.*), se constituiseră nişte Academii în scopul de a reînvia ideile, obiceiurile, până şi decorurile venerabilei Antichităţi. Cu o convingere veritabil

religioasă, Gargantua al lui Rabelais îi putea scrie lui Pantagruel, în 1533: „Acum, toate disciplinele sunt reînfiinţate, iar limbile reînstăpânite" (II, 8), adică restabilite, iar Brantôme îl putea numi, în jurul anului 1590, pe regele Francisc I: „Părintele şi adevăratul restaurator al literaturii şi al artelor".

Succesorii şi moştenitorii lor au crezut, sincer, în existenţa unui mileniu de tenebre spirituale, de barbarie gotică, urmat nu de o regenerare, ci de o restaurare sau o recuperare a Adevărului. Pentru Boileau în 1674 şi Bouhours în 1675, ideea de Renaştere, în esenţă, nu înseamnă decât o resuscitare a Antichităţii. Fénelon în 1714, în *Scrisoarea către Academie*, spune chiar „reînvierea literaturii şi a artelor" pentru a desemna această aşa-zisă perioadă istorică despre care, în secolul al XVI-lea, se pretindea că ar relua tradiţia antică. A doua ediţie a *Dicţionarului Academiei* din 1718, Montesquieu în 1748, Voltaire (*passim*) şi Rivarol în 1784 vulgarizează această accepţie[1]. Ei consideră că Renaşterea ar fi început când de la cucerirea Constantinopolului de către Mahomed al II-lea (1453), când de la mecenatul lui Lorenzo de Medici în Florenţa (1469–1492), când de la descoperirea Lumii Noi (1492) şi, mai general, de la campaniile din Italia (1494 *sq.*) sau de la domniile lui Francisc I (1515–1547) şi a papei Leon al X-lea (1513–1521). De asemenea, consideră că s-ar fi încheiat în timpul lui Henric al IV-lea, când „în sfârşit a apărut Malherbe" şi când Ludovic al XIII-lea (1610–1643) a deschis secolul clasicismului. Secolul al XIX-lea a preluat

[1] D'Alembert precizează, cu mai multă justeţe: „Regenerarea ideilor, dacă se poate spune astfel..." (*Discours préliminaire à l'Encyclopédie*, 1751).

aceste păreri. Mişcare exclusiv literară, după Renan (1848), şi nu filozofică, Renaşterea este o reîntoarcere la adevărata tradiţie a omenirii civilizate. Pentru Michelet (1855), este o redescoperire.

Această restricţie a sensului se sprijină pe situaţia din străinătate. Dacă în italiană[2], în spaniolă, în portugheză, în română, în rusă, ca şi în franceză, un acelaşi cuvânt putea desemna deopotrivă o perioadă a istoriei mondiale şi o reînnoire fizică sau spirituală, se luau totuşi măsuri pentru a evita confuzia: Renaşterea era restrânsă mai curând la cultul Antichităţii şi la italienism. Pentru mulţi oameni de spirit nici acum, în zilele noastre, nu este concepută altfel.

Engleza, cu toate acestea, distinge *Renaissance* de *Renewal* sau *Revival*, iar germana, *Renaissance* (sau *Wiederaufblühen*) de *Wiedergeburt*: teama de o eventuală omonimie nu-i stânjeneşte. Erudiţia criticilor de artă din Anglia, Germania, Belgia, apoi din Franţa, avea să evolueze, puţin câte puţin, până la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea, când prerafaeliţii şi cei dintâi flamanzi şi burgunzi au trebuit să fie incluşi între artiştii Renaşterii, când artele majore nu se puteau considera separat de artele minore, marile creaţii în afara invenţiilor tehnice, iar Mecenatul fără studiul condiţiilor sale economice şi sociale. Se remarcau, deopotrivă, extrema încetineală şi extrema diversitate a mişcării. Se reducea importanţa laturii de imitaţie antică şi, mai ales, nu se mai credita ideea de ruptură între lumea romană şi lumea modernă. S-a vorbit chiar de o primă Renaştere sub Carol cel Mare şi de o a doua sub Carol al V-lea. Nu numai că arta nu murise între 476 şi 1453, dar nici măcar

[2] Cu toate că se preferă termenul de *risorgimento* pentru reînflorirea italiană din secolul al XIX-lea şi cel de *rinascimento* pentru reînnoirea din secolele al XIV-lea, al XV-lea şi al XVI-lea.

nu reapăruse în 1453 sub vechiul său aspect. Ceea ce este sigur acum este faptul că Evul Mediu ne-a transmis o tradiţie antică. Către 1260, Nicola da Puglia, supranumit Pisano, sculpta chiar pentru amvonul domului din Pisa şi, în 1268, pentru cel al domului din Siena nişte basoreliefuri pentru care s-a inspirat după modelele romane; autorii *Vizitei*, *Profetului şezând* şi *Îngerului surâzând*, de la Notre-Dame din Reims, au cunoscut, în jurul anului 1250, statuarul grec, la fel cum autorii celebrului *Roman de la Rose* l-au studiat pe Lucreţiu.

În zilele noastre, nu mai putem vorbi despre o simplă reînnoire a artelor, a ştiinţelor şi a literaturii, cu limitare la doar câteva decade şi la câteva ţări privilegiate. Includem într-un astfel de studiu şi factorii economici, factorii morali şi tehnicile. Extindem până la Rusia şi România o mişcare despre care s-a crezut că ar fi fost specifică Italiei, Franţei, Ţărilor de Jos şi, întrucâtva, Spaniei. Se vorbeşte adesea despre o eră burgheză, care a început, în funcţie de ţară, la date diferite. Din ce în ce mai mult descoperim în secolul al XIV-lea semnele noului spirit. Observăm contradicţiile unei vaste culturi, fără ordine, fără reguli, foarte diferită, din această pricină, de unitatea creştină, pe de-o parte, aşa cum o visase Evul Mediu, şi de clasicism, pe de altă parte. Distingem în literatura, în filozofia, în artele veacului un curent raţionalist şi critic şi unul metafizic şi mistic, un curent de asceză şi de austeritate şi unul de indulgenţă şi uşurinţă, multă credinţă şi mult scepticism. Mai mult chiar, numeroşi reprezentanţi de-ai săi participă la mai multe dintre aceste curente deodată! Generaţia tânărului Francisc I are gustul bucuriei: calvinismul o dezaprobă. Umanismul cere judecata liberă, catolicismul i se opune. Tradiţiile artistice sau invenţiile din Germania nu sunt cele din Spania, nici cele din Polonia etc. Italia, care

a italienizat Antichitatea, a impus gustul pentru literatura proprie şi grija pentru formă...

Cu toate acestea, Renaşterea îşi are unitatea sa: aceasta este ceea ce îi asigură dragostea pentru o extremă independenţă, sub toate formele sale. Căutarea şi cultul bogăţiei, individualismul artistic sau religios, naţionalismul, curiozitatea erudită, recursul la textele care se eliberează de glosă, de rit sau de rutină, dragostea pentru lux şi carnal, pe scurt pentru viaţă, nu sunt decât manifestări diverse ale acestui spirit unic de libertate. Averea şi cunoaşterea conferă independenţă, adică fericire, câtorva privilegiaţi, aidoma Iertării calvine, de altfel. Aceasta ne obligă să revenim la definiţia absolut religioasă pe care secolul al XVI-lea o dădea verbului „a renaşte", cuvântului „renaştere": vom studia în lucrarea de faţă o regenerare a Europei care începe, obscur, prin secolul al XIV-lea şi pare să ajungă la apogeu în jurul anilor 1550[3].

---

[3] Despre semnificaţia termenului de Renaştere, se vor consulta, pentru edificare, cele şapte lucrări de mai jos:

Wallace K. Ferguson, *The Renaissance in historical thought, five centuries of interpretation*, Boston–Cambridge, 1948, şi traducerea lui J. Marty, cu minunata prefaţă a lui V.-L. Saulnier, Paris, Payot, 1950; *Il Rinascimento, significato e limiti*, Atti del III convegno internazionale sul Rinascimento, Firenze, Palazzo Strozzi, 25–28 septembrie 1952; E. Garin, *Medioevo e Rinascimento, Studi e ricerche*, Bari, 1954; E. Panofsky, *Renaissance and renascences in Western Art*, Copenhaga, 1960; Wallace K. Ferguson, *Renaissance Studies*, Londra; Ontario (University of Western Ontario), 1963; V. Branca, *Rinascimento europeo e Rinascimento veneziano*, Florenţa, 1967; Aug. Buck, *Zu Begriff und Problem der Renaissance*, Darmstadt, 1969; E. Panofsky, *La Renaissance et ses avant-courriers dans l'art occidental*, trad. de L. Vernon, Paris, Flammarion, 1976.

Capitolul I

FACTORII ECONOMICI

În general, Renaşterea se explică în Franţa, în ţările germanice, slave sau anglo-saxone prin campaniile din Italia: războaiele şi diplomaţia lui Carol al VIII-lea sau a lui Maximilian le-ar fi adus la cunoştinţă oamenilor din Nord, spre sfârşitul secolului al XV-lea, spiritul nou care anima peninsula de o sută cincizeci de ani, şi se citează exemplul acestor regi aducând sau chemând artiştii, strategii, arhitecţii, erudiţii şi bancherii italieni la curţile lor din Amboise, Bruxelles, Londra, Viena sau Moscova.

Aceasta înseamnă o extremă simplificare a faptelor. Mai întâi că Europa, aproape în întregime, era marcată de aceeaşi nelinişte sau aceeaşi curiozitate intelectuală ca Italia, încă din secolul al XIV-lea. Curtea unui Carol al V-lea de Valois (1364–1380), mare colecţionar de manuscrise, forfotea de filologi, asemenea curţii papilor; Wyclif în Anglia (1381) şi Jan Hus în Boemia (1409) pregătiseră de mult timp individualismul Reformei; Flandra, Burgundia şi Touraine, cu Mathieu d'Arras, Klaus Sluter şi Gérard d'Orléans au cunoscut un *trecento* al lor (secolul al XIV-lea din punct de vedere artistic), ca şi Florenţa, Siena sau Veneţia. Însă, trebuie să subliniem mai ales independenţa relativă a diplomaţiei şi a războiului, pe de-o parte, de expansiunea artistică şi culturală, pe de altă parte: în afară de faptul că soldaţii, luptătorii străini sau mercenarii germani aveau mai degrabă tendinţa să jefuiască şi să incendieze decât să admire şi să imite, cu siguranţă că nu războaiele dintre naţiuni, dintre cetăţi şi, în

fiecare dintre cetăţile Italiei, dintre partide sunt cele în măsură să explice bogăţia în monumente din Florenţa, Anvers, Lübeck sau Augsburg. Cunoaşterea, filozofia şi arta se pare că s-au dezvoltat mai curând în pofida şi împotriva războaielor de cucerire şi a luptelor civile. În aceste noi focare de civilizaţie care sunt oraşele artelor, nici pacea, nici tulburările n-au fost condiţiile necesare. Fără îndoială că emulaţia, vanitatea, orgoliul naţional au jucat şi ele un rol în răspândirea culturii — acest rol nu este, totuşi, decât unul secundar.

Aici trebuie mai degrabă să luăm în consideraţie raţiunile de ordin economic. De altfel, însăşi politica italiană a regilor Franţei, Spaniei sau Germaniei se explică, precum şi politica flamandă a regilor Angliei, prin interese mai mult financiare decât morale — prin forţa lucrurilor, Italia şi Flandra erau, în secolul al XV-lea, cele mai bogate din Europa. Din 1350 până în 1450, Franţa şi Anglia în Occident, Constantinopolul şi ţările slave în Orient se prăbuşiseră din punct de vedere economic, sau erau extrem de slăbite. Războiul de O Sută de Ani, pe de-o parte, cu ciuma, ruinele şi suitele sale de răzmeriţe populare şi de războaie civile, cuceririle turcilor, pe de altă parte, cu raidurile sistematice, cu jafurile şi cu uciderile masive din România, Ungaria, Serbia, Grecia... avuseseră drept dublă consecinţă secătuirea numerică a populaţiei acestor ţări şi trecerea aurului lor în mâinile vecinilor. Un decret regal din 1448 ne înfăţişează un Paris în ruină, cu 24 000 de case abandonate; raritatea banilor în circulaţie era pe aici la fel de îngrijorătoare ca şi aceea a materiilor prime. Un manuscris de la Biblioteca Naţională, scrisoarea unui călugăr rezident în Constantinopol, datată din 3 februarie 1442, ne aduce la cunoştinţă că „turcii, în decurs de şase ani, au răpit, de pe pământurile creştinilor,

mai bine de 400 000 de creştini, cu toţii siliţi la sclavie, şi i-au ucis sau le-au tăiat capul bătrânilor şi bolnavilor pe care nu i-au putut lua cu ei..."

Comerţul şi meşteşugurile din Hansă[4], Brugge, Genova, Veneţia şi Florenţa au profitat de această situaţie. În timpul Războiului de O Sută de Ani şi al Războiului Celor Două Roze, Franţa şi Anglia au încetat, o vreme, de a fi ceea ce fuseseră în Evul Mediu, anume o piaţă internaţională de grâu, sare, drobuşor[5], garanţă[6], vin, lână... Combatanţii aveau nevoie de veşminte, de armuri, de arme şi mai ales de tunuri şi de hrană. Italia, cu marele său centru industrial Florenţa, şi Flandra le furnizau toate acestea. Trebuiau plătite răscumpărările prizonierilor, solda şi întreţinerea mercenarilor elveţieni, spanioli, lombarzi, pedestraşilor şi oamenilor de arme străini. O dată cu solda lor, aurul ieşea din Franţa sau din Anglia pentru a intra în băncile străine. Deoarece Filip al IV-lea cel Frumos a ras de pe faţa pământului Ordinul Templierilor fără a-şi putea însuşi bunurile lor — căci, la 3 mai 1312, papa Clement al V-lea transferase Ospitalierilor bogăţiile acestei puternice bănci şi hotărâse să le folosească în pregătirea unei cruciade... pe care el avea să rămână totdeauna stăpân. Pe de altă parte, Biserica din Anglia, mai mult ca oricare alta, condamna camăta.

De pe urma acestei situaţii au profitat traficanţii italieni din Siena, Genova şi mai ales cei din Florenţa. Ei au fost,

---

[4] Hansa teutonică – asociaţia cetăţilor negustorilor de la Marea Baltică şi Marea Nordului (secolele XII–XVII). Constituită iniţial de negustorii din Lübeck, Hamburg şi Köln, în secolul al XIV-lea regrupa 70 până la 80 de oraşe. (N. tr.)

[5] Plantă (*Isatis tinctoria*) cultivată odinioară pentru frunzele sale, care furnizau o substanţă albastră, utilizată la vopsitul ţesăturilor. (N. tr.)

[6] Popular: roibă (*Rubia tinctorum*), plantă din ale cărei rădăcini se extrăgea o vopsea roşie. (N. tr.)

pentru secolele al XIV-lea şi al XV-lea, familiile Acciaiuoli, Bardi, Peruzzi, Alberti şi mai ales de Medici, „cea mai mare companie de comerţ, spune Philippe de Commynes, care cred că a existat pe lume". Hegemonia economică a Italiei, care se explică mai mult prin tehnica sa de credit, prin scrisoarea de schimb, prin împrumuturile acordate în domeniul maritim, prin speculă, prin întocmirea de registre, prin metodele de corespondenţă privată, prin întemeierea şcolilor de contabilitate, în sfârşit prin avântul dobândit în Evul Mediu, atunci când ea echipase participanţii la Cruciade, se manifestă, de altfel, tot atât de bine la Genova, unde banca Sfântul Gheorghe emite, încă din secolul al XV-lea, prima monedă fiduciară, ca şi la Arras sau la Anvers. Compania familiei Peruzzi are 150 de „mandatari" în întreaga lume. Trebuie să adăugăm la aceste nume, în secolul al XVI-lea, pe acelea de Salviati, Strozzi, Del Bene şi Grimaldi, şi să-i amintim pe toţi atunci când vom studia artele plastice. Vedem, în 1384, un negustor din Nord, însărcinat să aprovizioneze cu grâu, timp de patru luni, o armată de 100 000 de oameni. Pe de altă parte, veneţienii şi genovezii le vindeau osmanlâilor tunuri, metale şi stofe, le armau corăbiile. Scrisoarea pe care o citam mai sus, adaugă: „Îi vedem trecând în fiecare zi pe sărmanii creştini şi creştine, duşi în robie, legaţi cu sfori sau puşi în lanţuri, printre atelierele negustorilor veneţieni şi genovezi". Banul nu ştie nici de religie, nici de patrie. Nu ne mai miră faptul că Mahomed al II-lea le confirma genovezilor franşizele în Galata, după cucerirea Constantinopolului, nici că Eneas Silvio, numit papă în 1458, era profund mâhnit de trădarea italiană! Un inginer creştin i-a construit sultanului marele tun; nişte artişti italieni, ca Bellini sau Constanzo, au fost cei care i-au bătut monede sau i-au decorat zidurile.

Iată ceea ce explică intensitatea, bogăţia civilizaţiei flamande sau italiene — nu întâietatea lor valorică, ci superioritatea lor economică în Europa. Multă vreme, pentru a ajunge la Mediterana în Brugge sau în Anglia, negustorii au folosit văile fluviilor Ron, Saône, Sena şi platourile câmpeneşti din Troyes, dar, în secolul al XV-lea, centrul de greutate al Europei s-a deplasat mai spre est. Conciliul care a restabilit papalitatea şi a pus capăt schismei în Occident s-a ţinut la Konstanz (1414–1418); Contrareforma (1545–1563) se va pecetlui la Trento. Pe noile drumuri, care unesc noile centre economice, circulă în egală măsură valurile de aur, artele, ştiinţele, literele şi ideile.

Din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, papalitatea, instalată la Avignon (unde va rămâne până în 1378), oferă exemplul unei puteri deopotrivă financiare şi culturale; spre ea converg monedele şi marii creatori pasionaţi de Antichitate. La moartea lui Ioan al XXII-lea, în 1334, Trezoreria pontificală deţinea probabil 25 de milioane de ducaţi, proveniţi din beneficiile încasate de pe urma posturilor vacante, din redevenţa datorată papei de ecleziaşti din veniturile pe care le obţineau, din taxele pentru capitalul de rezervă al Sfântului Scaun, din expectativele, dispensele şi apelurile inventate de spiritul fecund al oamenilor de afaceri italieni. „Niciodată n-am intrat în palatul papei, mărturiseşte un contemporan, fără să-i găsesc pe clerici ocupaţi să numere monedele de aur ce se vedeau strânse în grămezi, în faţa lor, pe mese." Tot aici se întâlneau, însă, şi un Petrarca, un Boccaccio, un Matteo Giovanetti — savanţi şi pictori.

Acest exemplu a fost urmat de Jean, duce de Berry şi de Poitou (1340–1416), tipul eruditului, al colecţionarului rafinat, amator de lux şi risipitor, a cărui reşedinţă de la Mehun-sur-Yèvre, construită în 1386, este mai puţin o

fortăreaţă cât un palat somptuos. El a profitat de o perioadă de acalmie în Războiul de O Sută de Ani (din 1380 până în 1415) pentru a se îmbogăţi de pe urma comerţului cu lână şi cu sare, principalele produse de pe domeniile sale. Exporta stofe fine şi pielărie de Bourges. Sarea din Vendée era căutată atât în Europa Centrală cât şi în pescăriile Nordului. Iar, dacă regele Carol al VII-lea găseşte, fără voia lui, mijlocul de a „rezista" atunci când regii Angliei îi ocupă trei sferturi din teritoriu, aceasta se datorează faptului că el rămâne, totuşi, suveranul din Bourges din 1422 până în 1436.

Aceeaşi legătură se află între bogăţie şi Renaştere în statele ducelui de Burgundia, cel mai avut dintre posesorii de moşii. Întemeind Ordinul Lânii de Aur (1430), Filip cel Bun reaminteşte de unde provine strălucirea sa: de la atelierele de prelucrare a lânii din Flandra şi de la negoţul din Brugge. El va adăuga acestor surse sarea din Comté. Urmaşii săi, ca şi el, au visat să unească prin Champagne şi Lorena domeniile lor din Nord şi din Est, Picardie, Artois, Flandra, Hainaut, Brabant, Ţările de Jos, Limbourg şi Luxemburg, de comitatele Nevers, Mâcon şi Auxerre, de Burgundia şi de viitorul Franche-Comté! A fost supranumit Marele Duce al Occidentului. După Ioan Fără de Frică (1396), tatăl său, numai el pare singurul capabil să conducă o Cruciadă împotriva turcilor. Oraşele din Artois, pe care le guvernează din palatul său de la Hesdin, devin capitalele finanţelor şi meşteşugurilor.

Brugge adună, pe la mijlocul secolului al XV-lea, postavurile flamande şi englezeşti, vinurile franţuzeşti şi renane, lemnul de construcţie, grânele şi blănurile din Nord şi din Rusia pe care i le aduc corăbiile atotputernicei Ligi Hanseatice. Basci, gasconi, bretoni şi englezi vin aici pentru cabotaj. Aici trăiesc puternicii exportatori, marii

negustori, misiţii, adevăraţii stăpâni ai nenumăraţilor angajaţi, care sunt deopotrivă bancheri şi angrosişti. Italienii îşi au aici mandatarii lor, agenţiile lor comerciale şi hotelurile de lux. Cine ar îndrăzni să spună că Brugge nu este un oraş al meşteşugurilor?

Numai că, pe la sfârşitul secolului al XV-lea, portul din Brugge decade. Pe de-o parte, cetatea se răzvrăteşte în mod nesocotit împotriva lui Maximilian. În fine, şi mai ales, ea practică un sistem de control şi de taxare desuet, incompatibil cu libertatea necesară noului trafic. Negustorii şi bancherii îl părăsesc, îndreptându-se către Anvers unde, din 1460, funcţiona cea dintâi bursă internaţională de comerţ şi unde ducele îi atrăgea pe toţi prin accize avantajoase (1488). Printre ei se află „mandatarii" vechilor familii din Siena şi din Florenţa, prietenii artelor şi ai literelor. Însă, de această dată, se pot vedea şi bancheri germani.

Germania de Sud făcuse mari progrese, din punct de vedere economic şi cultural, în Evul Mediu, prin Köln şi prin bazinul Rinului, prin Lübeck şi oraşele hanseatice din secolul al XIV-lea; încetul cu încetul, spre sfârşitul secolului al XV-lea, devenise intermediara aproape obligatorie dintre Veneţia şi Nord. După cetăţile italiene, burgunde şi flamande, Ulm, Augsburg, Nürnberg, ca şi Basel, Konstanz, Lindau şi Sankt Gallen, înfloresc, la rândul lor, în activitatea comercială. Or, această activitate este secondată, de asemenea, şi de manifestări artistice şi intelectuale, care anunţă Reforma de la Augsburg şi Contrareforma de la Trento. Niciodată Tirolul nu mai cunoscuse un asemenea trafic şi niciodată arhiducele, care-şi păstra cu scrupulozitate minele şi trecătorile, nu mai încasase un asemenea venit. Această cale era, de altfel, străbătută în dublu sens: pe aici, veneau italienii la

agenţiile lor comerciale din Nord, tot pe aici porneau germanii în căutare de mirodenii sau de mătăsuri în Italia, iar ţesătorii, care părăseau oraşele Flandrei în secolul al XV-lea, se duceau în Florenţa.

Metodele italiene se regăsesc şi în marea companie germană (Societas magna Alemaniæ), fondată de Joseph Hompys la Ravensbrück, care poseda, la sfârşitul secolului al XV-lea, agenţii sau filiale în 16 mari oraşe comerciale ale Europei. Agenţia germanilor (Fondaco dei Tedeschi), la Veneţia, a devenit unul dintre cele mai puternice din acest străvechi port. Un modest ţesător din împrejurimile Augsburgului, Johann Fugger, adaugă meseriei sale, în jurul anului 1390, negoţul cu stofe, apoi se lansează, la Veneţia, în traficul cu mirodenii, cu mătase şi bumbac levantin. El fondează pe drumul care uneşte Brugge, prin Pasul Brenner, de Veneţia, o dinastie de bancheri şi de afacerişti care, într-adevăr, timp de trei sferturi de secol, reprezintă reazemul catolicismului — ei împrumută bani Curiei romane, regelui Portugaliei, lui Maximilian, lui Carol Quintul şi lui Filip al II-lea. Mulţumită milioanelor lor, provenind din gajurile pe minele domeniale ale suveranilor, pe moşiile marilor ordine spaniole, *maestrazgos*, ei asigură menţinerea cauzei catolice în Europa Centrală, alegerea lui Carol Quintul împotriva lui Francisc I (1519), finanţarea trupelor şi a călătoriilor acestuia, a Ligilor sale, dar, totodată, construirea unui întreg cartier în Augsburg (1510), a numeroase capele, dar şi a caselor de plăceri, răspândite de la Marea Nordului până la Adriatica.

Emulii şi aliaţii lor sunt membrii familiei Welser, a căror reţea de agenţii de comerţ se întinde de la Augsburg la Nürnberg, Genova, Aquila, Lyon, Zürich, Saragoza şi până în Venezuela. Se va vedea chiar un arhiduce, Ferdinand al II-lea, căsătorindu-se cu o Philippina Welser. Membrii

familiei Hochstetter, stăpânii zăcămintelor de mercur din Idria, recurg la capitalurile private şi la economiile micilor întreprinzători, însă dau faliment în 1528. Mai putem cita familiile Rehlinger, Gossemprot, Imhoff... Arhivele de stat ne arată că aceşti bancheri germani au dispus de principi şi de imperii de-a lungul primei jumătăţi a secolului al XVI-lea. Ei alcătuiau o veritabilă internaţională financiară, care-l favoriza mereu pe cel mai bun ofertant. Dacă familia Fugger părea să-şi rezerve favorurile pentru Habsburgi sau pentru papi, în schimb familiile Welser, Seiler, Neidhardt serveau atât Franţa cât şi Imperiul, atât catolicii cât şi protestanţii: Johann Kleberger, „bunul german", care conduce în Lyon, pe timpul Ligii din Smalkalde (1542–1543), un sindicat bancar pentru Francisc I, devine creditorul acestuia pentru 2 milioane de ecu; bancherii Zangmeister din Augsburg şi G. Weikmann din Ulm obţin de la regii francezi sprijin şi siguranţă pentru religia lor ca şi făgăduinţa păstrării secretului, practicând împrumuturi cu o dobândă de 16%, în 1554, etc.

Iată încă vreo câteva fapte care îngăduie să se întrevadă cum s-au constituit la vremea respectivă averi colosale: în Ungaria, nişte burghezi originari din Cracovia, pe nume Thurzo, au obţinut de la regele Matia Corvin (1458–1490) să le cedeze un drept de 4 florini de aur pentru fiecare *marcă*[7] de argint extrasă din minele sale; acelaşi procedeu a fost impus şi la minele din Harz, în 1478; la puţin timp după aceea, ei s-au asociat cu bancherii Fugger pentru schimbul de produse miniere contra mărfurilor din Polonia şi din Veneţia. Jakob Fugger a intrat în afaceri la vârsta de 14 ani, în 1473; el era funcţionar într-o casă de afaceri germană din Florenţa şi

[7] Veche unitate de măsură a greutăţii, în special pentru metalele preţioase, echivalentă cu opt uncii, adică aproape 250 g. (N. tr.)

se ocupa deja de traficul cu bronz atunci când îl împrumută, în 1487, pe arhiducele Sigismund cu 22 677 de florini — a cerut să i se dea drept garanţie controlul minelor de argint din Munţii Pădurea Neagră. Cei 150 000 de florini împrumutaţi un an mai târziu i-au fost garantaţi prin producţia minelor din Tirol, de la Schwaz. Contractele au fost reînnoite cu Maximilian, dar datoriile succesive ale monarhilor n-au mai ajuns niciodată să se stingă, în vreme ce Fugger obţinea, anual, 200 000 de florini numai din minele de la Schwaz. În momentul când Liga de la Cambrai[8] s-a ridicat împotriva Veneţiei (1508), Maximilian a avut nevoie, în decurs de cincisprezece zile, de 170 000 de ducaţi, făgăduiţi de aliaţii săi; de acest împrumut n-a putut să se achite, lucru care i-ar fi luat, probabil, mai mulţi ani; după câteva cambii trase asupra Augsburgului, Jakob Fugger îi face rost de sumă şi îi acordă împrumutul, cerând o modestă dobândă de 11% — aceasta deşi compania lui avea o agenţie de comerţ la Veneţia! Şi tânărului Don Carlos îi oferă împrumuturi, începând din 1516, pentru călătoriile în Spania şi pentru întreţinerea garnizoanelor sale. Alegerea acestuia pe tronul Imperiului, în 1519, este obiectul unui târg neruşinat: Don Carlos reuşeşte să câştige competiţia împotriva regelui Franţei pentru că găseşte în băncile Fugger şi Welser cei 543 000 de florini necesari cumpărării conştiinţelor, fără a mai pune la socoteală cei 300 000 de ecu din băncile genoveze şi florentine. Creditorii îşi permit să devină, astfel, conţi ai Imperiului şi să-i reamintească fără menajamente, în 1523, lui Carol Quintul, care se angajase faţă de ei în mod

[8] Alianţă încheiată între papa Iulius al II-lea, împăratul Maximilian, Ludovic al XII-lea şi Ferdinand al II-lea Catolicul. Veneţia a fost învinsă de Ludovic al XII-lea la Agnadel (1509), dar a reuşit să dizolve coaliţia (1510). (N. tr.)

solemn şi garantase cu produsele minelor sale de mercur, de argint şi de cupru, condiţiile succesului său. O caracteristică a acestor vremuri este aceea că lumea are mai multă încredere în cambiile şi în creditul lui Anton Fugger decât în sunătorii ecu ai lui Francisc I!

Este lesne de prevăzut că puterile occidentale aveau să reacţioneze, la rândul lor. În ciuda — sau din cauza — Războiului de O Sută de Ani, a Războiului Celor Două Roze, a Reconchistei, a luptei contra tâlharilor, care preocupau monarhiile franceze, engleze şi spaniole, Renaşterea şi marele comerţ pătrund în oraşele de pe Loara, Tamisa sau Tage, cu mult înainte ca un Carol al VIII-lea să ajungă, în 1495, cu trupele sale, să se extazieze la Neapole în faţa civilizaţiei italiene. Fără îndoială, mişcarea bancară, artistică şi intelectuală cunoaşte aici o intensitate mai mare decât prin alte părţi (şi în acest sens putem şi trebuie să studiem Renaşterea franceză în funcţie de fenomenele italiene, burgunde, flamande şi germane), dar era absolut necesar ca marile monarhii occidentale să reacţioneze în cel mai scurt timp, dacă nu voiau să dispară.

Exemplul unui Jacques Cœur în Franţa este semnificativ. Asemenea Maestrului Pierre Bladelin, consilier şi bancher al ducilor de Burgundia, el devine supraintendentul, în realitate stăpânul, Finanţelor unui rege care acordă trei zile pe săptămână audienţe oamenilor din acest minister. Mai presus de toate, el este negustor. Se ştie cum, fiu al unui blănar fără avere, el ajunge să-şi asume responsabilitatea refacerii monetăriei regale, se asociază cu fraţii Godard, pleacă, în 1432, la Damasc şi Beirut, stabileşte relaţii cu negustorii orientali, naufragiază, se ruinează, reuşeşte să înfiinţeze o casă de comerţ la Montpellier, apoi încă una la Marsilia, întemeiază agenţii comerciale la

Rosette, Damasc, Jaffa, Beirut, Famagusta, Alexandria, în Catalonia, la Brugge şi Londra, finanţează o manufactură de mătăsuri la Florenţa, o alta de vopseluri, o alta de hârtie, obţine monopolul asupra sării pe valea Loarei, ia în arendă exploatarea minelor regale de cupru, de argint şi de plumb din munţii provinciilor Lyonnais şi Beaujolais, se impune curţii ca unicul său bancher (acordă împrumuturi după averea nobililor, cu o dobândă între 12 şi 50%), devine principalul consilier al regelui în 1442, este arestat în 1452, evadează şi îşi poartă mai departe geniul, mai puţin cele 22 de milioane pe care le lasă în Franţa, întâi la curtea papei, apoi în Orient. Totuşi, ceea ce se uită, în general, este faptul că împrumutându-i regelui o parte din averea sa, atunci când se reia războiul, în 1449, împotriva Angliei, importând aur din Levant în schimbul argintului şi cuprului din Franţa, intensificând cu ajutorul lucrătorilor germani exploatarea minelor, el asigură francezilor, după o sută de ani de lupte, victoria definitivă asupra trupelor engleze, constituirea unei solide artilerii şi tot el este la originea unei întregi mişcări artistice. Hotelurile din Paris, Tours, Montpellier, Beaucaire, Bourges, capodoperele unui Jean Fouquet, pictorul curţii, atât de vestit încât papa Eugeniu al IV-lea îl preferă artiştilor italieni, dovedesc, încă o dată, că Renaşterea franceză suferea, la sfârşitul secolului al XV-lea, mai degrabă de lipsa de monede, de pieţe de desfacere sau de mirodenii, decât de talente.

Carol al VII-lea şi Ludovic al XI-lea au încercat să-i mai procure ţării câte ceva dintre acestea. Politica lor externă, o dată ce dispare problema engleză, nu urmăreşte decât să obţină avantaje în oraşele industriale din Nord, să ruineze Casa de Burgundia şi să împiedice unirea sub un singur sceptru a oraşelor din Flandra şi din Germania de

Sud. Nu vor reuşi decât în parte, întrucât, chiar în anul în care murea Carol Temerarul, fiica sa, Maria de Burgundia, se căsătorea cu arhiducele Maximilian al Austriei şi îi aducea ca zestre Flandra, Ţările de Jos, Brabantul şi Luxemburgul (1477). Aceasta este explicaţia relativei întârzieri a francezilor în materie de finanţe şi de civilizaţie; aceasta este, probabil, şi explicaţia ascunsă a campaniilor lui Carol al VIII-lea şi Ludovic al XII-lea — aceştia erau siliţi să-i lovească pe la spate pe adversarii lor financiari, să-i atace prin bogata, dar vulnerabila Italie. Între timp, economia franceză se reorganizează. Carol al VII-lea, care se căieşte destul de curând de a-şi fi ucis găina cu ouăle de aur, îl înlocuieşte pe Jacques Cœur printr-un bancher florentin, Otto Castellani. Cei care emigraseră şi se întorceau pe pământurile lor erau scutiţi de impozite timp de opt ani. La Rouen, la Montivilliers, la Paris, la Bourges, se reia meşteşugul ţeserii de postavuri, ne spune un memoriu din 1456, cu ajutorul unor noi maşinării, „mai bune decât cele din Anglia". Bandele de *ecorcheurs*[9] şi tâlharii la drumul mare sunt puşi la respect. Se deschide un târg la Lyon pentru a readuce din Geneva bancherii şi negustorii care fugiseră din Franţa. Aigues-Mortes şi La Rochelle primesc monopolul mirodeniilor; se încheie acorduri comerciale cu regii Danemarcei, Castiliei, Aragonului şi cu principii germani; o misiune de negustori este trimisă în Maroc. Meseriile de meşter topitor şi meşter sticlar sunt declarate ocupaţii nobile.

Ludovic al XI-lea continuă această politică economică; el are, de altfel, urgentă nevoie de capitaluri, nu pentru a se războ, ci pentru a-şi corupe cu discernământ adver-

[9] Bandele înarmate ale mercenarilor dezertori, care bântuiau Franţa pe timpul lui Carol al VI-lea şi Carol al VII-lea. (N. tr.)

sarii. Dacă ruinează Liège şi Arras, oraşe inamice, în schimb încurajează Montpellier şi Poitiers să fabrice postavuri, dezvoltă Lyonul atrăgându-i aici pe lucrătorii italieni de mătase din Lucca şi Florenţa, acordând pieţelor acestuia noi privilegii. Meşteşugul mătăsii înfloreşte şi la Tours, şi la Paris, unde imprimeria, adusă de pe malurile Rinului, i se adaugă în 1470. Între 1455 şi 1500, se vor vinde în Europa 30 000 de volume şi 65 de tipografi se vor stabili în Lyon. Ludovic al XI-lea, în 1475, bate noi monede de aur, cu o rată de 70 la o *marcă*, bani care se vor impune în comerţul naţional şi internaţional, alături de florini şi ducaţi.

„Pentru un negustor de pe vremea lui Ludovic al XI-lea — scrie Cl. Seyssel, consilierul lui Ludovic al XII-lea (1498–1515) —, poţi număra în timpul domniei regelui de acum mai bine de cincizeci... nu se mai construiesc locuinţe pe străzi care să nu aibă prăvălii pentru mărfuri şi ateliere meşteşugăreşti." Lyonul a devenit, la rândul său, mai puţin o piaţă cât o bursă internaţională unde se încheie conturile, se fac schimburile şi se contractă împrumuturile, ceea ce este semnificativ pentru faptul că acest oraş va fi, în secolul al XVI-lea, deopotrivă una din capitalele finanţelor, a imprimeriilor, a gândirii şi a poeziei.

Francisc I foloseşte, şi el, ca supraintendent al Finanţelor sale un bancher, J. Beaune de Semblançay, fiul unui negustor din Tours. „Oamenii de finanţe", de care se înconjoară suveranul şi regina-mamă, sunt atât administratorii cât şi creditorii lor. Regele îi obligă, câteodată, să se retragă, nu fără a lăsa pe pământul Franţei câteva castele moderne sau fără a-i furniza principelui sumele necesare pentru a-şi finanţa construcţiile şi instituţiile. Ei reuşesc să-l convingă să emită, în 1522, primul împrumut de stat, aducător de o dobândă de 8%. Exemplul va fi

urmat şi în 1543, şi în 1555. Acesta este ceea ce se numea, pe atunci, sistemul de depozit sau marea asociaţie. În acelaşi timp, pentru a le juca un renghi adversarilor, regele patronează călătorii de explorare şi, mai ales, semnează cu turcii, în 1536, tratatul de Capitulare, care le asigură corăbiilor franceze privilegiul de a face negoţ pe toate coastele Imperiului otoman. Ambasadorul Veneţiei va constata, în 1555, că în Franţa intră produse valorând un milion şi jumătate de ecu şi ies dublu — dar, la data respectivă, Renaşterea era un fapt împlinit în această ţară.

Aceleaşi fenomene se petrec şi în Anglia, în Spania şi în Portugalia — suveranul asigura pacea, atrăgea bancherii, îşi proteja comerţul propriu, îşi însuşea majoritatea materiilor preţioase, metale sau mirodenii, care deveneau monopol de stat. În toate aceste ţări ale Occidentului, economia trece de la stadiul urban la stadiul naţional şi de la autarhie la specificaţie. Acestea sunt, într-adevăr, trăsăturile esenţiale ale revoluţiei care are loc la sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea. Mişcarea va începe pe timpul lui Eduard al III-lea al Angliei (1327–1377), care dezvoltă în paralel imperialismul său pe continent şi producţia industrială a ţării sale. Dacă el controlează Guyana, Aunis şi Bretagne, scopul principal este de a asigura vinul, garanţa, drobuşorul şi, de asemenea, sarea din Brouage, indispensabilă pescăriilor sale de heringi. Marinarii din Bristol şi Londra, contra cărora Carol al V-lea al Franţei se aliază cu Trastamare şi marina castiliană, se răspândesc de la Biscaya până în Norvegia şi încep să înţeleagă faptul că Oceanul, mare deschisă, îi poate face concurenţă Mediteranei. La Bristol şi la Norwich se încearcă să se împământenească meşteşugul ţesutului; exportul de lână brută către Flandra se

restrânge — se va restrânge şi mai mult în secolul următor; dar, atunci, postavurile englezeşti, vestite pentru trăinicia şi fineţea lor, „pluşurile de Lucestre sau de Limestre" (Leichester şi Lemster), vor invada continentul. Din 1404, Societatea engleză a negustorilor aventurieri face comerţ pe mările Nordului.

Henric al VII-lea, ca şi Ludovic al XI-lea, se preocupă în mod special de drumurile din ţara sa. Întemeietorul dinastiei Tudorilor (1485–1603) doreşte „ca bogăţia ţării să nu scadă în favoarea străinătăţii". Şi el, la rândul său, încheie tratate comerciale cu Veneţia, Florenţa, Hansa, Riga, Danzig, Flandra, înfiinţează un releu englez la Pisa, acordă fonduri construcţiei navale, trimite exploratori în Labrador (1497), convinge Parlamentul să voteze un decret stipulând că pentru vinurile şi drobuşorul din Franţa se va recurge la navlul englez, galez sau irlandez pentru import. Pe ansamblu, sunt aceleaşi măsuri protecţioniste ca în Franţa, dar specifice.

În 1468, Robert Gaguin, însărcinat cu o misiune de regele Franţei, ne descrie un tablou destul de sumbru al Spaniei: indolentă, lăudăroasă, sărăcăcioasă, murdară... „Pretutindeni la fel: muncă necioplită şi obiceiuri barbare. Puţini sunt cei care se dedau artelor sau care se ocupă cu educarea tineretului. Săracul se pune la dispoziţia vreunui bogat de la care aşteaptă totul." Martorii spanioli înşişi nu se arată mai optimişti. Ei subliniază, precum acest capelan al reginei Isabela, că „puzderia de hoţi, asasini, tâlhari, de oameni fără de căpătâi, de vagabonzi, de aventurieri de orice teapă... atacă negustorii care se îndreaptă spre târguri sau călătorii, pentru a-i ucide şi a-i jefui". Prădătorii şi bandiţii vor fi, aici, readuşi la ordine de cei doi Regi Catolici, Isabela de Castilia (1469–1504) şi Ferdinand de Aragon (1469–1516). Aceştia îşi însuşesc,

treptat, veniturile marilor ordine religioase şi militare, ca şi beneficiile ecleziastice. Însă nu cucerirea regatului Granadei, nici expulzarea evreilor (1492), nici acapararea bunurilor necredincioşilor, cum se crede de obicei, nu explică forţa crescândă a Spaniei — astfel de măsuri spoliatoare, fără contrapondere în producţia reală, erau mai potrivite pentru a slăbi decât a întări un stat.

Trebuie mai curând să căutăm în lipsa comerţului şi a banilor, resimţite puternic în urma tuturor surghiunurilor şi a păcii civile, motivul acestei reacţii. Măsurile represive ale organizaţiei Santa Hermandad sau ale Sfântului Oficiu nu erau de ajuns pentru nevoia de activitate a acestor naţiuni trufaşe, rebele, care dispreţuiau, în general, munca servilă, cu toate că vedem înfiinţându-se în Sevilla, Segovia sau Valencia, ateliere meşteşugăreşti pentru prelucrarea lânii şi că stofele uşoare din Spania sunt vestite chiar şi în Flandra.

Exact în momentele acelea, marile descoperiri i-au îndestulat pe spanioli şi portughezi. Marinarii şi bancherii le-au arătat calea. Tocmai un marinar şi un funcţionar de bancă a fost şi acest Columb care a pretins că va ajunge la sursa mirodeniilor, a pietrelor preţioase şi a esenţelor de parfum mai repede decât veneţienii şi aliaţii lor egipteni. Datorită lui şi emulilor săi, monarhii iberici conştientizează, în sfârşit, vocaţia economică a peninsulei — schimbul de metale ordinare, ţesături sau monede contra metalelor preţioase şi brute sau a mărfurilor rare. Se ştie cum marile descoperiri au fost pregătite de foarte devreme de către cercetările lui J. de Béthencourt (1399–1402), de Henric Navigatorul (1394–1460), de Martin Vaz (1419) şi de G. Cabral (1431), prin neîncetate progrese nautice, astronomice, cartografice, prin cabotajul în Atlantic al corăbiilor mediteraneene încă din secolul al XIV-lea. Totuşi, încă nu se ştie în ce măsură dorinţa conştientă de a se îmbogăţi

ruinându-şi vecinii i-a determinat pe Isabela de Castilia, pe don Manuel de Portugal şi pe urmaşii acestora, ajutaţi de băncile germano-italiene, să finanţeze expediţiile lui Columb (1492–1497), da Gama (1498–1503), Almeida (1505), Albuquerque (1507–1512) sau Magellan (1519). Un lucru sigur este acela că, pe viitor, marele comerţ se va întreprinde pe Atlantic, şi că ţările de pe coastă, Anglia, Franţa, Olanda, se vor lansa, la rândul lor, în cursa descoperirilor.

Pretutindeni statul îşi impune controlul asupra coloniilor şi asupra produselor preţioase de import. În 1504, la Veneţia, mirodeniile, atât de utile pentru farmacopeea şi bucătăria acelor vremuri, costau de cinci ori mai scump decât la Lisabona, iar această diferenţă servea finanţelor regelui. Niciodată nu se mai simţise o asemenea sete de aur. Studiul amănunţit al preţurilor demonstrează din plin că Europei, cu un volum de schimburi şi de cereri crescute, cu o producţie mai intensă, îi lipsea, în jurul anului 1500, numerarul. Preţurile rămân scăzute în Franţa, din pricina absenţei banilor, până în 1524. La această dată, un economist, pe nume Du Moulin, constată o scumpire bruscă. Va fi mult mai rău, spune Bodin, după 1533, când s-a jefuit Cuzco din Peru, şi după 1545, când s-au descoperit bogatele mine de argint din Potosi. Galioanele aduceau, atunci, anual, aproape 266 de tone de argint şi 7 tone de aur de dincolo de mare. Putem admite opinia domnului Simiand că, din 1535 până în 1600, cantităţile de metale preţioase care circulau în Europa crescuseră de douăzeci de ori. Efectul moral şi economic al unei asemenea oferte a fost de a-i stimula comerţul, agricultura, meşteşugurile şi de a creşte de cinci ori costurile de trai.

În zadar suveranii Spaniei, ca şi cei ai Franţei sau Austriei, de altfel, au interzis ieşirea din ţară a metalelor

preţioase — în afara faptului că prin bani falşi se înlocuia moneda veritabilă, metalele treceau frontierele maritime şi terestre prin contrabandă sau pur şi simplu în buzunarele lucrătorilor străini şi a mercenarilor pe care îi atrăgeau în ţările lor. Henric al II-lea mărturisea, în 1555, că aurul venea în Franţa din Spania, pentru a lua apoi drumul spre Italia şi Orient. Însă el se schimba pe oameni sau pe alimente. Spania şi Portugalia nu puteau să se dispenseze de Europa mai mult decât de colonii. În 1513, F. Guichardin nota: „Aproape toţi străinii de la curte sunt francezi... De asemenea, spaniolii nu se dedică negoţului, pe care-l consideră dezonorant, fiindcă toţi pretind că sunt hidalgos." Aceste cuvinte sunt ecoul celor scrise de Bodin, cincizeci de ani mai târziu: „Cel mai mare bun al Spaniei, care, altminteri, este pustie, vine de la coloniştii francezi", adică de la lucrătorii din Auvergne sau Limousin instalaţi pe pământul ei. Se observă, şi aici, cum se specifică funcţiile dintre naţiuni.

Toate ţările atinse, rând pe rând, de izvorul bogăţiei au observat, între secolul al XIV-lea şi al XVI-lea, o creştere a nivelului de trai. Enea Silvio Piccolomini, predicatorul Geiler de Kaiserberg, în secolul al XV-lea, constatau, ca şi Montaigne în 1580–1581, că gustul pentru confort şi lux este răspândit pretutindeni. Dietele din Germania, oraşele din Elveţia, regii din Franţa îşi îmulţesc edictele somptuare — zadarnic. Principii înşişi le dau burghezilor exemplul fastului şi al voluptăţii. Numai că, în Spania, nu există această ardoare către descoperiri, acest simţ al comerţului, această activă exploatare a minelor pe care ni le semnalează prin alte părţi observatorii noştri italieni, germani sau francezi. Aurul reprezintă pentru naţiunea spaniolă ceea ce aurifurile însemnau pentru templele iezuite — o podoabă şi o povară.

Aceasta pentru că, nici în timp, nici în spaţiu, legătura între umanism şi avere, oricât de manifestă, nu a fost rigidă. Fără îndoială, Florenţa este deopotrivă una dintre capitalele comerţului şi un centru cultural. Însă, în Flandra, oraşul Anvers pare să joace un rol artistic şi moral mai mic decât Malines, Leuven sau Bruxelles; Marsilia este cetatea afacerilor, dar Arles şi Avignon sunt cetăţile artei. Există chiar o opoziţie între Augsburg şi Viena, între Lyon şi Bourg, între Paris şi Tours, între Varşovia (capitală cu adevărat din 1550) şi Cracovia... Castelele Loarei, Escorialul, Ambrasul, Pratolino, Tivoli demonstrează îndeajuns de limpede că suveranii îmbogăţiţi capătă obiceiul de a-şi construi locuinţe departe de centrele de afaceri. Fondatorii dinastiilor bancare au, ce-i drept, în cea mai mare parte a timpului, alte griji decât aceea de a proteja savanţii şi artiştii — abia urmaşii lor se vor ocupa de aceasta. Restricţiile acestea ne invită să căutăm pentru Renaştere alte cauze decât faptele strict economice[10].

[10] Jacques Attali, *1492*, Paris, A. Fayard, 1991.

Capitolul II

FACTORII SOCIALI

Revoluţia economică este însoţită de o revoluţie socială, mult mai profundă decât aceea din 1789 şi mult mai durabilă. Faptele politice se supun faptelor sociale. Dacă apar noi puteri, aceasta se întâmplă pentru că acţionează noi organizaţii. Marile descoperiri, construcţiile imense, concentrările financiare şi industriale, noile formaţiuni de unităţi economice, nevoile alimentare sau culturale sunt în strânsă legătură cu masele de oameni care se constituie. Vom studia în paginile următoare modul lor de distribuţie.

În absenţa documentelor exacte şi a studiilor detaliate, problemele demografice care se ridică nu sunt nici pe departe pe cale de a-şi găsi un răspuns. Estimările variază de la un autor la altul. Mai mult încă, deşi se întrezăresc câteva mişcări de populare în Europa Occidentală, acestea au mai multe explicaţii. În 1346, în momentul în care începe Războiul de O Sută de Ani, Franţa pare de departe ţara cea mai populată, cu 15 (sau 18?) milioane de locuitori. Regatul Angliei număra nu mai mult de 2 500 000. Cel puţin astfel se stabileşte la un studiu al teritoriilor sus-numite, potrivit hărţilor şi registrelor funciare. În acelaşi an în care încep marile masacre militare şi abuzurile de toate tipurile, îşi face apariţia pe continent şi ciuma bubonică. Din Sicilia, molima avansează, străbătând Italia, trece în Spania, în Boemia, în Germania, în Franţa şi în Anglia, iar, timp de trei ani, pretutindeni proliferează victimele acesteia şi superstiţiile pe seama sa —

fireşte, într-o vreme în care igiena este cvasiinexistentă, ţările în care oraşele sunt numeroase şi aglomerate sunt cele mai greu lovite. Se admite că flagelul a redus la o treime — unii spun chiar la jumătate — populaţia Franţei şi a Angliei. Acesta este, de asemenea, momentul când clerul, care avusese o contribuţie atât de importantă la punerea în valoare a pământului în Evul Mediu, îşi încetineşte sau îşi încetează activitatea sa creatoare, pentru a trăi din veniturile şi donaţiile sale. Defrişările în scop agricol se limitează, cu atât mai mult cu cât tâlhăria devine o maladie endemică între 1350 şi 1450, acutizată de răzmeriţele ţăranilor, de cererea mare de soldaţi şi de mercenari. Carol al V-lea şi Carol al VII-lea încercau să îndrepte luptătorii de ocazie, soldaţii din marile Companii de război, şi pe cei din bandele înarmate de *écorcheurs* spre teritoriile spaniole sau imperiale — prin criza socială se justifică ruinele îngrămădite pe mai bine de jumătate din teritoriul Franţei în jurul anului 1430. Sate întregi din împrejurimile Parisului sunt arse sau se dărâmă, părăsite sau năpădite de mărăcini. Carol al V-lea şi Duguesclin, în alte regiuni din Vest şi din Centru, îşi făcuseră, de altfel, un principiu şi o tactică de luptă din a pustii totul în calea trupelor engleze. Strădania ţărănimii, adesea mânată de vechili nemiloşi, de a desţeleni terenurile şi pădurea, nu va reîncepe decât abia sub Ludovic al XI-lea şi nu va da roade decât în momentul în care se poate vorbi despre Renaşterea franceză. În jurul anului 1570, Bodin, B. Palissy sau Ronsard aveau să se plângă de faptul că, în ultima sută de ani, se tăiaseră prea mulţi copaci. Şi, în acel moment, războaiele religioase aveau să înfrâneze din nou natalitatea, munca şi civilizaţia.

Aceleaşi fenomene de depopulare au loc şi în ţările vestite ca mari grânare din Europa Răsăriteană şi din Asia

Mică, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea. Aproximativ 400 000 sau 500 000 de persoane sunt masacrate, deportate sau luate în sclavie de către invadatorii asiatici, mai mult sau mai puţin ajutaţi de genovezi şi de veneţieni. Acest lucru era atât de cunoscut încât chiar papa Pius al II-lea îl deplângea, în 1456, iar J. Cœur fusese acuzat, în 1451, că ar fi participat la expediţiile de jaf. După cucerirea Traciei, a unei părţi din Bulgaria şi a Macedoniei de către Murad I, otomanii i-au zdrobit pe sârbi la Kosovo (1389), pe cruciaţi la Nicopole (1396) şi, în cursul luptelor împotriva lui Timur Lenk şi a mongolilor săi, au devastat ţărmurile Mării Negre. Avea să treacă mult timp până când, la sfârşitul secolului al XV-lea, Ivan al III-lea va reuşi să stabilească o pace între Moscova şi hanii tătari din Sud.

În vreme ce vestul şi estul Europei, din diferite motive, se depopulau, Italia, Elveţia, Germania şi teritoriile străvechii Lotharingii vedeau cum locuitorii lor capătă conştiinţa igienei şi oraşele lor se dezvoltă. Departe de a dăuna populaţiei, atât micimea statelor, adesea nişte oraşe libere, republici sau principate, cât şi efervescenţa lor internă erau în avantajul lor, fiindcă le asigura independenţa relativă şi emulaţia, ceea ce, pe ansamblu, însemna o pace mai veritabilă şi un trai mai lesnicios. Cetăţenii nu erau striviţi de puterea unui stat invadator, în întregime angajat în expediţii sau războaie. Fără nici o îndoială că Liga Hanseatică a favorizat înflorirea celor 77 de oraşe asociate ei în 1367. Chiar şi rivalităţile dintre guelfi şi ghibelini, constatate în Italia până la sfârşitul secolului al XVI-lea, rivalităţi în special între familii, între cartierele lor, capelele lor, băncile lor etc., au contribuit indirect la prosperitatea urbană. Municipalităţi precum cea a Nürnbergului prevedeau o asemenea dezvoltare în secolul al XV-lea încât şi-au construit nişte sedii imposibil

de umplut până în secolul al XIX-lea. La Ulm se visa o biserică pentru 28 000 de persoane. Meşteşugarii pe care vreo tiranie, vreo taxă sau vreo concurenţă îi stânjenea, cum se întâmpla în Lucca sau la Brugge, mergeau pur şi simplu să ajute la creşterea cetăţilor rivale.

În plus de acestea, chiar în perioada când, sub Carol al VII-lea, Parisul cădea în ruine, lipsit de braţe de muncă, Limoges nu mai avea decât 5 locuitori, iar igiena şi serviciul de strângere a gunoaielor erau în scădere (în secolul al XV-lea, aproape toate etuvele s-au închis în Franţa), băile italiene, elveţiene, germane şi vosgiene cunoşteau o remarcabilă activitate — în 1415, Le Pogge îşi exprima admiraţia pentru mulţimile de oameni care dădeau fuga la băile din Baden. Spa, Plombières, Giengen, Sankt Gallen şi Karlsbad atrăgeau vizitatorii încă de la sfârşitul secolului al XV-lea, ca şi băile de la Villa, în apropiere de Lucca. Oraşele germane şi italiene au făcut atunci nişte progrese în domeniul hidraulicii atât de remarcabile încât îl vor surprinde pe un Carol al VIII-lea în 1494 şi pe un Montaigne, nouăzeci de ani mai târziu. „Sincer vorbind, spunea italianul Enea Silvio în 1458, nici o altă ţară nu are oraşe mai frumoase şi mai agreabile ca Germania."

Este dificil de stabilit nişte cifre pentru populaţia urbană, întrucât sursele de informaţie sunt foarte subiective şi contradictorii. Ni se spune că erau 200 000 de locuitori la Ieper, în secolul al XIII-lea, în vreme ce H. Pirenne nu admite decât cel mult 30 000. În Germania de Sud, numai Strasbourg, Ulm şi Nürnberg atingeau 20 000 de locuitori în secolul al XIV-lea, iar Geneva, abia 15 000, în 1530. Lucca se pare că n-a depăşit niciodată cifra de 24 000 de locuitori, cunoscută în 1583; Torino nu avea la acea dată decât 14 000. Pe de altă parte, este adevărat că, în prima jumătate a secolului al XV-lea, densitatea populaţiei

crescuse în Flandra, Bavaria, Elveţia şi Lombardia. Florenţa, marele centru meşteşugăresc, regrupa mai bine de 100 000 de locuitori, Veneţia cuprindea, probabil, 300 000 de suflete în 1509, depăşind cu puţin Milano (250 000?). Parisul, la acea vreme, nu umpluse, nici pe departe, incinta construită de Carol al V-lea (1380), iar populaţia sa nu va atinge decât cifra de 200 000 de locuitori în timpul asediului din 1590. Londra, sub Eduard al III-lea (1377), număra mai puţin de 40 000, deşi cifra se va dubla sub Henric al VII-lea (1500) — în intervalul de un secol, depopularea rurală se accentuase. Cracovia, capitala lui Sigismund cel Mare (1506–1548) avea aceeaşi cifră. Toate aceste date variază puternic în anii de ciumă. În ciuda buletinelor de sănătate care se cereau obligatoriu în secolul al XVI-lea în Italia de la orice străin care intra într-unul din oraşele sale, epidemiile au făcut, probabil, 150 000 de victime la Milano în 1576 şi 28 000 la Genova în 1580. În anul acela, s-au numărat 30 000 de morţi la Paris: „Molipsirea şi boala, citim în *Jurnalul* lui L'Estoile, au fost totuşi mai curând nişte spaime decât pericole adevărate." Atunci ce-ar fi fost dacă ar fi existat un pericol adevărat?

Afluxul de populaţie este sensibil în porturile Spaniei şi ale Portugaliei, în secolul al XVI-lea. Populaţia Lisabonei se triplează într-o sută de ani şi ajunge la 100 000 de suflete. Dacă Granada, după campania din 1492 şi persecuţia maurilor, se goleşte de jumătate din cei 200 000 de locuitori ai săi, atelierele, şantierele navale, birourile din Cádiz, Toledeo şi Sevilla atrag străinii, meşteşugarii, funcţionarii şi mâna de lucru ieftină a nevoiaşilor spanioli. La sfârşitul secolului, populaţia Ţărilor de Jos, pe care polderele şi comerţul atlantic nu contenesc să o sporească, este destul de puternică (39 de locuitori pe kilo-

metru pătrat) pentru a-i înfrânge pe Filip al II-lea şi Filip al III-lea (1566–1609). Însă Gent, Brugge, Ieper, Doornik şi Anvers, devastate de război, se golesc — locuitorii se îndreaptă spre Norwich şi spre Londra sau în capitalele noii Provincii Unite — Rotterdam, Utrecht, Nijmegen, Leiden, Amsterdam, cu puternicele lor ateliere meşteşugăreşti şi companii de comerţ. Aceste oraşe devin dintr-o dată, deşi tardiv, centre ale artei şi ale gândirii.

Aşadar, dacă un suveran, o ligă sau o alianţă asigură pacea şi siguranţa comerţului, atunci se vede crescând şi populaţia, iar surplusul său furnizează o mână de lucru foarte dornică de a fi folosită. Marea mişcare urbană schiţată în Evul Mediu reîncepe, dar, de data aceasta, dacă mulţimile se adună în Praga (atât de dezvoltată de către Carol al IV-lea la sfârşitul secolului al XIV-lea), Londra, Florenţa, Anvers, Nürnberg, Lyon... totuşi nu sunt alcătuite din oameni de aceeaşi categorie. Mişcarea comunală rezulta dintr-o asociere de oameni liberi şi, în principiu, egali; averea nobililor şi a oamenilor Bisericii consta, în special, în pământuri. Existau, desigur, în toate oraşele, din Flandra până în Paris, încă din secolul al XIII-lea, patroni şi muncitori, manufacturi în mâinile negustorilor-întreprinzători, intermediari şi bancheri. Însă, începând din secolul al XIV-lea, numărul slujbaşilor dependenţi de câţiva particulari se va înmulţi; concentrării industriale îi corespunde cea fiduciară şi cea a puterilor. Din ce în ce mai des acelaşi om, mai ales în oraşele care lucrează pentru export, furnizează materiile prime, locurile de muncă, o piaţă de desfacere a produselor şi fondurile. Din ce în ce mai mult regiunile, pentru a-şi asigura un randament raţional, acţionează ca statele — se specializează. În sfârşit, o dată cu războaiele, nobilimea militară dispare ori se ruinează, iar regii o transformă în nobilime de curte

— se creează noi legături de dependenţă, însă acum cu stăpânii banilor.

Luptele de clasă, apărute în Flandra în secolul al XIII-lea, se amplifică în toate ţările Europei, rând pe rând, din secolul al XV-lea până în secolul al XVI-lea, şi ajung la aceleaşi consecinţe. Un negustor de postavuri din Gent, Jacques Van Artevelde, incită la revoltă Flandra (1339) şi pretinde impunerea în comitat a unei politici anglofile — este ucis după şase ani, într-o rebeliune a ţesătorilor. Aceasta pentru că traficanţii de lână englezi sunt mai puternici decât el şi semenii săi. Împotriva aceleiaşi populaţii orăşeneşti sunt nevoiţi să acţioneze şi principii, burghezii înstăriţi sau poporul de la ţară. Într-adevăr, ţăranii, care nu sunt asociaţi, şi orăşenii fără loc de muncă tratează direct cu antreprenorii capitalişti, atât în Flandra cât şi în Italia sau în Anglia; ei furnizează o mână de lucru mai numeroasă, mai sănătoasă şi mult mai puţin plătită. Această muncitorime populară, în general clandestină şi vânată, este cauza reală a declinului lent al burgheziei muncitoreşti, a triumfului burgheziei negustoreşti şi guvernamentale şi, în consecinţă, este la originea noilor tulburări civile care însângerează Europa din secolul al XIV-lea până în secolul al XVI-lea.

Ţinuturi întregi îşi concentrează energiile în câte o singură industrie: postav, mătăsuri, extracţie minieră, pielărie, hârtie... Dacă vreo epidemie, vreun război sau vreo recoltă proastă întrerup aprovizionarea şi devaluează încă şi mai mult munca, atunci izbucnesc crizele sociale, pe uliţele Florenţei sau în periferiile Londrei.

După ciuma din 1346–1349, în Anglia ca şi în Franţa, muncitorii, devenind mai rari, cer simbrii mai bune şi se revoltă împotriva inactivilor — şi într-o ţară, şi în cealaltă, guvernul, care avea nevoie de bani, dă impresia că îi ia în

consideraţie, dar face apel la „venetici", adică la muncitori străini de ţinut. Se ştie cum burghezii înşişi l-au ucis pe Etienne Marcel, care se aliase cu bandele ţărăneşti ale Jacqueriei (1358), şi cum John Ball a fost zvârlit în închisoare. La Florenţa, în 1378, un dărăcitor de lână reuşeşte să ia puterea — aşa începe răscoala proletară a ciompilor; la Gent, în 1379, poporul, condus de către Philippe Van Artevelde, se ridică împotriva contelui; în 1381, Wat Tyler şi John Ball conduc marea răzmeriţă a muncitorilor contra Londrei; în 1381 şi 1382, de la Béziers la Saint-Quentin, proletariatul din marile oraşe se revoltă; la Paris, maillotinii deschid porţile închisorilor, jefuiesc prăvăliile, măcelăresc perceptorii. Pretutindeni, însă, represiunea este instantanee şi sălbatică, iar autoritatea guvernamentală iese mai fermă.

Discipolii lui Wyclif, lollarzii, „care împing poporul la rebeliune" pentru că râvnesc la bunurile Bisericii (şi, printre ei, John „popa nebun" din Kent, strămoşul colectiviştilor), sunt arestaţi în masă, torturaţi, declaraţi eretici de Lancasteri (1401). Discipolii sau imitatorii lor din Boemia, după Jan Hus şi Ieronim din Praga, au cunoscut aceeaşi soartă — cavaleria germană porneşte cruciada împotriva ţăranilor cehi care pretindeau confiscarea bunurilor ecleziastice (1419–1436). La Florenţa, pentru a-şi asigura puterea, bancherii din familia de Medici s-au sprijinit pe plebea meşteşugărească, pe „artele minore" (1435); timp de şaizeci de ani ei au făcut, în realitate, să înflorească „artele majore", luxul. Apoi, poporului îi slăbeşte devotamentul şi, fanatizat de Savonarola, îi expulzează (1494). Dar, patru ani mai târziu, moravurile sunt iarăşi corupte, călugării sunt alungaţi, iar familia de Medici, rechemată. Oraşul Liège se răzvrăteşte în 1468, la instigările lui Ludovic al XI-lea, împotriva lui Carol Temerarul — oraşul

este cucerit, incendiat, distrus până la temelii. Marea răscoală ţărănească din Germania şi Austria, din 1524, se încheie prin masacrele de la Saverne şi de la Frankenhausen. Evenimente similare se petrec şi în Spania (apar aşanumitele *comuneros*, 1520–1522), în Ungaria etc. Greva muncitorilor tipografi, care izbucneşte la Lyon în 1539 şi durează patru luni, sfârşeşte cu interzicerea oricărei „confrerii" sau asociaţii sindicale sub pedeapsa cu închisoarea şi tortura — şi aici, reprezentantul regelui ia poziţie trup şi suflet pentru angajaţi şi bancheri, am spune mai precis pentru individualism împotriva coalizării.

Întrucât aceasta este cu adevărat un lucru nou — autoritatea aparţine, de acum înainte, oricărei persoane, dacă în comerţ, bancă, industrie, administraţie, război şi teologie ştie să devină liberă şi independentă. Aşadar nu mai aparţine nici nobilimii militare, nici Bisericii, nici ţăranilor, nici burghezilor din corporaţii, ci unei noi forme de burghezie, alcătuită din angrosişti, jurişti sau antreprenori, care pun în practică definiţia romană a proprietăţii, care se declară liberali şi dispun direct de mâna de lucru în creştere, pe care agricultura, vechile meserii sau războiul nu reuşesc s-o absoarbă. Pretutindeni în Europa oligarhiei vechi tinde să i se substituie o nouă oligarhie, lărgită, care ajunge la putere, concentrează în rândurile sale autoritatea reală a statelor şi le-o ia înainte vechilor clase. Ajutând la înăbuşirea revoltelor lollarzilor sau a cabochienilor, îşi întăreşte, de fapt, propria putere.

Nobilimea feudală se prăbuşeşte, nu pentru că Războiul de O Sută de Ani sau cel al Rozelor, campaniile contra slavilor, mongolilor sau turcilor au semănat mai mult moartea decât bătăliile obişnuite din Evul Mediu (s-au numărat 1 542 de morţi în tabăra francezilor la Crécy, câteva mii la Kosovo), nici pentru că tunurile înfrâng

castelele-fortăreţe (nobilimea şi-ar fi putut găsi sprijin într-altă parte pentru autoritatea sa), ci pentru că este literalmente ruinată. Din lipsă de ţărani, decimaţi de ciumă, de armată, de bandele de tâlhari, de industria nou-născută sau de înrolările masive, pământul a produs mult mai puţin, la sfârşitul secolului al XV-lea, tocmai într-o perioadă în care moneda devenise rară şi în care nevoia de lux sau de simplu echipament deveniseră mai costisitoare. La acestea se adăugau răscumpărările, cererile creditorilor şi imposibilitatea de a renunţa la rang pentru a se dedica negoţului sau meşteşugurilor.

Mai mult decât tunurile, bombardele sau culevrinele, bandiţii şi condotierii lor sunt remarcaţi de comandanţii armatelor şi conduc la reforma armelor antice — după exemplul lor, infanteria, mai mobilă, mai uşor de manevrat, mai uşor de recrutat, aşadar, mai economică, va compune grosul armatelor. Commynes îi presimţea rolul de viitoare regină a bătăliilor încă din 1480. Aceste detaşamente internaţionale, organizate pentru exploatarea raţională a războiului, au servit, de bine de rău, drept mercenari pentru principi şi drept exemplu pentru trupele lor de pedestraşi, pentru escadroanele sau legiunile lor. După modelul acestora se inspiră Carol al VII-lea al Franţei, Gonsalve de Cordoba sau dogii Veneţiei — în zadar vechea cavalerie, care le datora, odinioară, serviciu obligatoriu, unelteşte o „pragherie" în Franţa, în 1440. Cavaleria era silită să alerge de colo-colo, pretutindeni unde găsea ocazia să se aşeze în fruntea noilor detaşamente, aşteptând de la rege titluri şi pensii, cu atât mai lacomă cu cât, o dată cu afluxul de metale preţioase, valoarea argintului şi, în consecinţă, veniturile moşiilor, nu înceta să scadă, începând din 1520. Jefuitorii hidalgos, din Spania, sunt ţinuţi în frâu de Santa Hermandad, încu-

rajată de suverani. În Anglia, Henric Tudor (1485–1509) îşi însuşeşte domeniile căzute în paragină, le confiscă pe cele ale adversarilor săi, copleşeşte nobilimea cu taxe forţate — ruina feudalităţii este, aici, consacrată prin lege.

Ceea ce i se reproşează clerului, în aceeaşi epocă, de la Savonarola la Luther, este nu atât că-şi etalează luxul, cât lipsa credinţei. Fastul de la curtea Romei îl revoltă mai puţin pe Luther decât punerea în vânzare, prin banca Fugger, a indulgenţelor pontificale. Contra acestei simonii, acestei alianţe fără precedent a marelui comerţ cu Biserica, reformaţii fac apel la cavaleri, la micii burghezi, la ţărani, chit că îi dezaprobă pe ţărani când aceştia îi confundă pe nobili şi pe episcopi. Cu toţii se reped asupra bunurilor Bisericii — principi şi consiliile orăşeneşti, şerbii şi vechilii „secularizează" domeniile ecleziastice, mai ales după 1525, pretutindeni unde triumfă noile doctrine religioase, în special în Saxonia, Prusia, Suedia şi Anglia. În realitate, Reforma întăreşte mai ales puterea şefilor de stat şi a celor care îi susţin. Când puterea temporală a Bisericii se prăbuşeşte în jumătate din Europa catolică, ajunge pe mâinile claselor sociale care deţin cheia autorităţii.

Fenomenul nu este, de altfel, caracteristic numai ţărilor protestante — se omite să se constate acest recul al clerului şi în ţările catolice, cu mult înainte de epoca şi de triumful lui Luther sau al lui Zwingli. Astfel, dacă lăsăm deoparte confiscările husite într-o Boemie considerată drept eretică (1409–1436), îl vedem, în 1487 şi 1494, pe regele Spaniei devenind marele maestru al ordinelor religioase şi militare din Calatrava şi din Alcantara. O bulă de-a papei din 1523 recunoştea incorporarea celor trei mari ordine în Coroană — ceea ce semnifică, practic, că veniturile acestora sunt vărsate în vistieria statului. Regii Catolici ai Spaniei, în plus de aceasta, l-au constrâns pe

papă să le recunoască dreptul de a numi episcopi şi să dispună de bunurile Bisericii. În Franţa, din 1438, Sancţiunea Pragmatică din Bourges, sub pretextul că apără libertăţile Bisericii Galicane, susţinea supremaţia autorităţii regale asupra celei episcopale prin sistemul recomandărilor şi suprima taxele care îmbogăţeau papalitatea. Decizia este revocată în 1461, dar punerea sub tutelă a clerului francez va fi consacrată definitiv prin Concordatul din 1516 — episcopii şi abaţii sunt numiţi, de acum înainte, de către rege; marile venituri ecleziastice nu mai aparţin decât fictiv credincioşilor; stăpânii lor sunt curtenii, adesea laici, care susţin autoritatea. Primul gest al lui Henric al VIII-lea al Angliei de rupere a relaţiilor cu papalitatea (1533) a fost de a relua principiile formulate de Wyclif în 1380 — regele are dreptul de a-şi însuşi bunurile Bisericii, întrucât aceasta nu le foloseşte cum se cuvine; dacă suprimă cea mai mare parte a mănăstirilor, o face pentru a le împărţi bunurile între Coroană şi partizanii acesteia.

Să adăugăm că, tot din pricina slăbiciunii, Biserica a pierdut o parte din puterea sa temporală — iobăgia tinde să dispară complet de pe domeniile sale la sfârşitul secolului al XV-lea în Europa Occidentală, iar agenţii de stat îi susţin pe cei care uită să plătească vechile dijme feudale datorate abaţiilor sau confreriilor. În mai multe ţinuturi, ţăranii ca şi nobilii obligaţi la străvechiul bir omagial se eliberează de această datorie şi obţin scutiri sau reduceri de taxe.

Fără îndoială că ţărănimea profită de această decadenţă socială a celor două clase dominante, însă mai mult material decât moral. Muntenii elveţieni sunt, probabil, singurii care au putut transforma emanciparea lor economică într-o emancipare politică — o puternică natalitate, protecţia oferită de munţi, un armament uşor de manevrat şi

bine folosit explică victoriile lor asupra cavalerilor de la Morgarten (1314), Sempach (1386), Granson şi Morat (1476). De asemenea, trebuie bine subliniat rolul oraşelor în această eliberare, respectiv rolul burghezilor, puterea economică de la Basel, Konstanz sau Sankt Gallen la începutul secolului al XVI-lea, şi autoritatea monahală şi episcopală de dinainte de Reformă. Cantoanele elveţiene, mai ales începând din 1450, reprezintă o piaţă bogată de soldaţi mercenari, adică de exploataţi. Am văzut cum s-au sfârşit, prin alte părţi, revoltele ţărăneşti. Atunci când principii, precum Cesare Borgia în provincia Romagna, Ferdinand în Aragon, Ludovic al XI-lea în Franţa sau Ivan al III-lea în Rusia, se străduiesc să suprime hoţiile, tâlhăriile şi violenţele care paralizau agricultura, acţiunea lor nu este pornită pentru emanciparea ţăranilor, ci, după cum spunea Machiavelli, „pentru a restabili pacea şi supunerea faţă de principe". Să li se dea de băut şi de mâncat, dar să se supună, să plătească şi să muncească. Toţi cronicarii de la sfârşitul secolului al XV-lea laudă în cor prosperitatea ţăranilor renani sau şvabi „care au carne la masă de două ori pe zi şi beau o jumătate de urcior de vin", dar Luther însuşi îi incită pe „dragii nobili" „să îi nimicească şi să-i scurteze de cap" când se răzvrătesc (1525).

Tot atunci, populaţia Angliei sporeşte, într-o perioadă în care ţara se specializează în creşterea ovinelor — mari ferme împrejmuite, eliminându-i pe micii arendaşi, încep, pe vremea Tudorilor, să se răspândească pe insulele britanice; la sfârşitul domniei lui Henric al VII-lea (1509), populaţia din Wight s-a redus de la 200 de cultivatori la câţiva păstori. În cursul aceluiaşi secol, numeroase legi privitoare la săraci, reînnoite prin ordonanţa din 1350, le interziceau nevoiaşilor să părăsească parohia şi-i sileau să muncească în folosul ei contra unei simbrii derizorii.

Fără îndoială, în Franţa, după Războiul de O Sută de Ani, ţăranii mult împuţinaţi la număr au putut obţine reduceri de biruri şi înţelegeri de arendă mai avantajoase, cu sprijinul monarhiei — dar, în realitate, studiul amănunţit al comunelor rurale din Ile-de-France sau din Poitou ne arată că apăruse o nouă formă de servitudine: domeniile trecuseră în alte mâini, fiind controlate, mai ales, de arendaşi, de afacerişti sau de fermieri, mult mai greu de mulţumit decât vechii stăpâni. Un proletariat al muncitorilor agricoli, al breslaşilor, al arendaşilor s-a născut o dată cu proletariatul salariaţilor din oraşe. În Rusia şi în Polonia ţăranii îşi pierd aproape complet libertatea la sfârşitul secolului al XV-lea.

Tot ceea ce vechile clase au pierdut, astfel, în materie de putere aparţine, de acum înainte, noii burghezii a comerţului şi administraţiei, care se dezvoltă pe lângă vechea burghezie a breslelor. Această clasă este reprezentată de bancherii internaţionali, oamenii de afaceri, oamenii legii, funcţionarii regali şi salariaţii. Ei sunt cei care întreţin şefii de stat prin împrumuturile şi serviciile lor, comandanţii armatelor prin recruţi şi echipamente, conducătorii Bisericii prin jurişti şi umanişti, satele şi oraşele prin monopolurile lor. Dacă oraşele furnizează o piaţă de desfacere pentru sate, acestea din urmă furnizează mână de lucru şi hrană — când un mare comerciant sau o companie ajunge să asigure şi una şi cealaltă, adică economia de schimb, atunci oraşele sunt în puterea lui. Tocmai de acest lucru se plâng toţi moraliştii şi predicatorii de la începutul secolului al XVI-lea, dietele şi municipalităţile. Se puteau vedea, de pildă, în ţările viitoarei Austrii, companiile din Augsburg şi din Nürnberg acaparând alimente de primă necesitate chiar de la porţile oraşelor sau din pieţe, sufocând apoi micul comerţ prin fixarea tuturor ta-

rifelor după bunul lor plac. Se putea vedea, în Württemberg, preţul vinului urcând, începând din 1510, cu 49% în câţiva ani, iar cel al grâului cu 32%, prin aceleaşi metode. „Şi prea adesea, spune autorul *Exortaţiei creştine*[11], principii şi cei care guvernează sunt asociaţi în taină cu marii bancheri." Este neîndoielnic, astăzi, că monopolul familiei Fugger asupra minelor a jucat un rol principal în revoltele ţăranilor tirolezi şi că în Ungaria capii răscoalei contra nobilimii erau „agenţi" ai aceloraşi Fugger.

Stăpână a banilor, a creditelor, a muncii salariate, această nouă burghezie devine, destul de lesne, stăpână a pământurilor. Când vechii nobili, care nu se puteau înjosi practicând meserii de comercianţi (excepţie făcând sticlăria, topitoria sau cursele), şi-au vândut domeniile, pe loturi, pentru a avea acces la curte, cei care le-au cumpărat au fost noii capitalişti, şi mult mai rar agricultorii. Astfel, în locul erei castelanului unic pe un domeniu dat, urmează era castelanilor multipli. Prima grijă a acestor nou-veniţi este de a se înnobila, fie cu ajutorul statului care vinde titluri, fie prin preluarea numelui de la domeniile achiziţionate. Taxi, Fugger, Welser devin conţi, fraţii Bureau şi Jacques Cœur, Jacques de Beaune de Semblançay (fiul unui negustor din Tours) sunt numiţi baroni şi cavaleri, Medici primesc de la papă titlul de Mari Duci etc. Pretutindeni numărul funcţionarilor privilegiaţi creşte. Civilizaţia îşi pierde capul: în jurul inimii şi-al şalelor se depune grăsimea.

Au existat întotdeauna bogaţi şi săraci în Occident, cumpătaţi şi risipitori, fericiţi şi lipsiţi de şansă. S-au văzut încă din secolul al XIII-lea exemple de capitalism comercial şi de concentrare industrială. Însă, în secolele

[11] Martin Luther. (N. tr.)

al XV-lea şi al XVI-lea apărea un fapt social nou, pe care l-am putea numi capitalism erudit. Noua burghezie considera arta, ştiinţa, filozofia, nu doar nişte ornamente gratuite, ci mijloace suplimentare de acţiune şi putere. Gânditorii şi artiştii sunt celebraţi de o clientelă bogată, pretenţioasă, care ţine să-şi uluiască rivalii. Aceasta apreciază meritul personal, fiindcă ea însăşi îşi datorează victoria meritului personal.

Mecenatul n-a fost apanajul italienilor — condotieri, prelaţi romani, negustori din Veneţia sau bancheri florentini — nici pe departe! Fără îndoială, trebuie să le amintim pe familiile Montefeltre din Urbino, Sforza din Milano, Gonzaga din Mantova, Este din Ferrara, Medici din Florenţa, papii din Roma. Nu trebuie să uităm, totuşi, că familia Welser îl are ca aliat şi panegirist pe umanistul Konrad Peutinger sau că Fugger atrage în Augsburg, în această Romă a şvabilor, pictori germani, ca Dürer, pictori din Ţările de Jos şi din Italia, că duce o viaţă de curte, construind castele, expunându-şi colecţiile de pietre preţioase, de tablouri şi de manuscrise, că deţine o menajerie pe care Montaigne o citează la sfârşitul secolului al XVI-lea... Asociaţii lor slovaci, familia Thurzo, transformă Levotcea (Leutschau) într-o cetate de artă unde se admiră deopotrivă policandrele din Veneţia, panourile de catapeteasmă franco-burgunde, clădirea dalmată a Primăriei. Ango, un nobil armator, se înconjoară la Dieppe de pictori italieni. Principii sunt, şi ei, nişte mari mecena: „regele" René, duce de Anjou (1409–1480), ducele de Berry (1340–1416), ducii de Burgundia, Carol al V-lea, Carol al VIII-lea, Francisc I în Franţa, Tudorii în Anglia, Ivan al III-lea în Rusia, Mahomed al II-lea în Constantinopol — cu toţii procedează la fel ca Jacques Cœur la Bourges sau ca Ambroise Höchstetter, regele mercurului, la Augsburg.

Lorenzo de Medici, supranumit Magnificul (1448–1492), expune teoria băncii artistice: „Oamenii de viţă nobilă, fiii de negustori parveniţi, sunt capabili să facă, prin forţe proprii, o treabă perfectă." Numai că, în orice caz, averea poate da tihna necesară gândirii şi creaţiei. Inutil să se închidă în mănăstiri, câtă vreme nişte mecena eliberează geniul de orice constrângere materială sau morală: papa Paul al III-lea îl scoate de sub incidenţa legii pe Benvenuto Cellini, acuzat de asasinat, „pentru că este unic în arta sa". Mai mult încă, teologii, după ce anatemizaseră, ca Luther, noii „evrei creştini", această dominaţie a familiei Fugger care rimează cu Wucher, camăta, sfârşesc prin a-şi adapta dogma, renunţând la rigoare, până într-acolo încât Calvin, în 1545, în austera Geneva, admite legitimitatea împrumutului cu dobândă şi consideră bogăţia o binecuvântare divină. Se ştie, cu toate acestea, că revocarea Edictului de la Nantes (1685), care îi surghiunea pe protestanţi din Franţa, i-a expulzat în primul rând pe antreprenori, meşteşugari şi comercianţi, ajungând să omoare industria franceză de lux.

Fireşte că vechea burghezie a breslelor reacţionează — îşi înmulţeşte ghildele, atelierele, reglementările pentru apărarea intereselor corporaţiilor; aspiră la monopol. Însă, cerând protecţia regilor, având nevoie de calfe pentru noile stagii şi de o perioadă de ucenicie pentru a-i preface în meşteri, făcând patronatul ereditar, vechea burghezie se sufocă între propriile-i ziduri. Ostilă noilor procedee, străinilor, societăţilor cu ucenicie secretă, breslelor rurale, lucrului acasă, zilierilor rătăcitori, concurenţei, aceasta se închide la spiritul de iniţiativă şi la progres. Statele îşi impun controlul asupra meşteşugurilor lor, precum patronii şi-l impun pe-al lor asupra salariaţilor: muncitori şi stăpâni îşi pierd, în mod egal, libertatea.

Meseriile breslelor autonome — încă nu le spunem corporaţii — se străduiesc zadarnic să ţină pasul celor concurente, venetice sau liber-profesioniste, burghezia capitalistă şi liberală fiind destul de puternică şi dispunând de îndeajuns de multă forţă de muncă pentru a salva drepturile muncii libere şi ale iniţiativei. De altfel, de voie de nevoie, munca reglementată contribuie la acelaşi scop final. Necesitatea uceniciei şi a calfelor mobile, născute dintr-o reacţie de apărare, au fost favorabile, pe ansamblu, mai degrabă cercetării şi extinderii cunoaşterii, la fel cum anarhia, războiul şi sărăcia favorizaseră concurenţa străină şi victoria celor mai cutezători. Renaşterea a văzut triumfând pretutindeni individualiştii şi doctrinele lor. Anticele legături sociale au fost, în sfârşit, rupte spre profitul celui care avea îndrăzneală, lăcomie sau geniu: al inventatorilor[12].

[12] *Individu et Société à la Renaissance*, Colocviul internaţional de la Bruxelles, aprilie 1965, Paris, PUF, 1967; Marie-Louyse des Garets, *Un artisan de la Renaissance française au XVe siècle: le roi René 1409–1480*, Paris, 1980.

Capitolul III

PROGRESELE TEHNICE

Dezvoltarea mijloacelor financiare şi concentrarea etatistă şi burgheză au fost, în egală măsură, favorabile inventatorilor: prima stârnind emulaţia, cea de-a doua rupând vechile legături. Noii stăpâni, provenind din popor, au intrat spontan în război, ca şi vechii nobili, dar folosind armele obscure ale concurenţei: victoria avea să aparţină celor mai iuţi şi celor mai ingenioşi. Pe măsură ce vechile clase înstărite stagnau ori se împuţinau, excedentul de putere socială devenea mai suplu şi mai întreprinzător. Toţi fiii mai mari pe care meseria paternă sau un teren saturat nu-i mai putea hrăni şi care refuzau să devină curteni, mercenari sau meşteşugari, pe scurt toţi ambiţioşii, ca să trăiască trebuiau să se specializeze într-un nou domeniu. S-au văzut dezvoltându-se creditul, recenta formă de proprietate, înmulţindu-se călătoriile, intelectualizându-se societatea — descoperirile de toate tipurile, consecinţe şi cauze ale inegalităţilor, au proliferat precum cetăţile industriale şi defrişările, între secolele al XIV-lea şi al XVI-lea. Să mai spunem că dezvoltarea oraşelor şi depopularea satelor şi-au adăugat efectele la cele precedente: nevoile economice crescute ale unora, lipsa de mână de lucru ale celorlalte au încurajat folosirea intensivă a maşinăriilor.

Progresele tehnice sunt direct responsabile de faptele artistice. Mecenatul însuşi depinde, în mod strâns, de revoluţia materială care a precedat gustul pentru lux, pentru confort sau pentru frumuseţe. Nu avem pretenţia să explicăm capodoperele artei italiene sau cărţile gândito-

rilor francezi prin istoria lentilelor sau a vopselelor: există o prăpastie între materie şi geniu. Dar credem că realizările unui Donatello, ale unui Peter Brueghel, ale unui Erasmus ar fi fost cu neputinţă fără progresele înfăptuite timp de o sută de ani în domeniul mecanicii. Dacă Michelangelo poate sculpta nişte blocuri atât de mari de marmură, aceasta se datorează faptului că se născuseră noile mijloace de extracţie minieră şi de transport. Dacă Filip cel Bun sau ducele de Bavaria sunt mari amatori de mecanisme ingenioase, aceasta se datorează faptului că metalurgia se perfecţionase în mod cu totul deosebit. Realismul, perspectiva, efectul de *trompe-l'œil*, degradeul, ştiinţa modeleului existaseră cu mult înainte de 1400, dar turnarea marilor opere în bronz, faianţa, emailul, sicativele fuseseră, în general, necunoscute.

Se atribuie, de obicei, un exces de importanţă pentru trei „invenţii": folosirea prafului de puşcă, busola, tipografia. Fără să le reducem la simple complemente ale civilizaţiei, ca în cazul cărţilor de joc ale lui Carol al VII-lea, să recunoaştem că ele nu explică arta italiană din *quattrocento* (secolul al XV-lea), că erau cunoscute în China de secole bune fără a provoca o „Renaştere", şi, mai ales, că nu însemnau mare lucru fără tunuri, caravele, hârtia din fibre textile şi întreaga tehnică pe care acestea din urmă o presupuneau. Nu ar fi însemnat nimic nici fără curiozitatea pasionată din Europa epocii, fără această căutare a perfecţionărilor şi aceste „încercări", care nu au fost apanajul moraliştilor.

Dintre toate aceste subiecte de studiu asupra cărora se apleca Nicolaus Cusanus (1401–1464), istoric, filozof şi preot, matematica şi mecanica deţineau un loc de frunte. Se ştie, de la martorii acelei vremi, că Francisc I, la masă, conversa cu plăcere despre meseriile artizanilor. Unul din-

tre predecesorii săi, Ludovic al XI-lea, nu-l numise mare maestru al artileriei sale pe Gaspard Bureau, „general reformator şi inspector al lucrărilor şi atelierelor regatului, atât de zidărie şi dulgherie, cât şi ale celorlalte meserii care depindeau de ele" (1461)? În programul său de educaţie, Rabelais prevedea învăţarea matematicii punându-l pe elev să construiască „mii de instrumente amuzante" şi necesitatea de a-l conduce pe acesta în vizită la atelierele orfevrierilor, alchimiştilor, fabricanţilor de monede şi de orologii, ale tipografilor etc., pentru „a aprecia cum se cuvine meşteşugurile şi invenţiile meseriilor" (1534). Entuziasmul pentru descoperirile manuale era atât de mare în Italia erudită încât se va vedea un Mare Duce Serenissim de Toscana, Francesco-Maria I de Medici, petrecându-şi întreaga domnie (1574–1587) în laboratoare, încercând să „imite nestematele orientale şi să prelucreze cristalul". Aceeaşi preocupare o va avea şi Rudolf al II-lea, pe atunci suveran de Boemia. Se aminteşte pretutindeni extraordinara scrisoare prin care Leonardo da Vinci i s-a prezentat lui Ludovic Maurul: el insista asupra talentelor sale de mecanic şi de inginer infinit mai mult decât asupra celor de artist, şi vedem în manuscrisele sale că era preocupat de zborul cu un aparat, de anemometre, de scafandri, de mitraliere, de tancuri, în egală măsură ca de problema Ledei. Tema lui Faust, gramatician, teolog, jurist... şi binefăcător al Olandei prin digurile şi instalaţiile sale mecanice, nu este doar un mit născut în imaginaţia lui Goethe. Este chiar mai mult decât o realitate, este simbolul unui secol.

Tehnicile de prelucrare (n-am să spun artele) ale pietrei, lemnului, fildeşului, pieilor şi lutului n-au înregistrat progrese sensibile. Străduania de a inventa s-a îndreptat mai ales, după cum se pare, asupra topirii materialelor,

metalurgie, sticlărie, chimie industrială, şi asupra ţesăturilor. Cercetarea şi exploatarea sistematică a minelor a început din secolul al XV-lea. Aceasta este epoca în care minele de huilă din Liège vor vedea apărând o nouă clasă muncitoare şi în care munţilor metaliferi, Meissen (Saxonia), Harz, Steiermark, Tirol, Silezia, Pădurea Neagră, Ungaria, Boemia, li se vor pune în valoare bogăţiile subsolului lor, adesea abandonate de pe vremea romanilor. Salzkammergut, Comté, Lorena, Lüneburg concurează lagunele veneţiene, salinele de la Peccais sau din Brouage. Anglia plăteşte în zinc, în staniu sau în plumb, precum şi în lână, achiziţiile sale de grâu, de sare şi de vin de pe continent. Jacques Cœur preia cu fermitate minele domeniale de argint, cupru şi plumb din ţinuturile Lyonnais şi Beaujolais — în fruntea întreprinderii stă un guvernator; sub el, un inspector al încasărilor şi al cheltuielilor controlează agenţii contabili; exploatarea se efectuează la lumina lumânărilor cu târnăcoape şi ciocane, sub supravegherea unui şef de lucrări; cea mai mare parte a muncitorilor provine din Germania — aceştia sunt „meşterii muntelui", „muncitorii cu ciocanul" a căror forţă de muncă este folosită de o mulţime de meşteşugari şi de dulgheri. Ludovic al XI-lea insistă pe exploatarea minieră, întrucât înţelege că statele s-au născut pentru viaţa economică şi că principii contemporani cu dânsul sunt puternici în măsura în care posedă metale. Puterea Habsburgilor nu li se datorează coroanei imperiale, ci minelor ereditare din Austria, ai căror bancheri încurajează exploatarea. Muncitorii înşişi sunt plătiţi, la unele mine, în mate sau în minereuri! La mijlocul secolului al XV-lea se descoperă în statul roman, la Tolfa, un zăcământ de alaun, care eliberează, pentru fabricarea ţesăturilor şi a vopselelor, Occidentul de sub dependenţa Levantului.

Papa protejează aşa-numitele Societas aluminum, interzice vânzarea de alaun turcesc, încheie cu regele Neapolelui, unde s-au făcut şi alte descoperiri, un acord pe douăzeci şi cinci de ani, pentru a evita concurenţa.

În Ungaria, familia Thurzo, cum am văzut, a obţinut de la rege, în jurul anului 1475, diverse drepturi asupra produselor de extracţie — pentru că îi prezentaseră o maşină care elimina apa din minele abandonate şi un nou procedeu de prelucrare a sulfurii de cupru. În aceeaşi epocă, două invenţii se răspândesc în Germania şi Italia: procedeul amalgamării pentru epurarea aurului şi utilizarea pompelor de aspiraţie şi de evacuare, pentru secarea sau aerisirea galeriilor din mine. Minele de mercur sau mai exact de cinabru, din Idria, în Carniola, sunt exploatate intensiv de către familia Höchstetter, cu toate că rivalii săi ţes intrigi pe lângă suveranii Spaniei pentru a obţine concesia zăcămintelor de la Almadén, în Noua Castilie, sau de la Hispaniola, în America (1525). Un procedeu complex de clorurare şi de amalgamare permite intensificarea, începând din 1557, a extracţiei de argint din minele spaniole din Guadalcanal, în Lumea Nouă. Cuvintele pompă şi piston pătrund în Italia din limba franceză, pe vremea lui Francisc I: la această epocă, Franţa, în ceea ce priveşte metalele preţioase, este tributară Spaniei sau Germaniei de Sud, cu care rivalizează, iar în ceea ce priveşte metalele obişnuite, Angliei, Flandrei, Bresciei, Milanului, Pistoiei sau Insulei Elba. S-ar spune că regii francezi au căutat să învingă aurul şi argintul inamic prin cuprul şi fierul din Burgundia sau de la aliaţii lor. În orice caz, ei se interesau personal de forjele din Lyon sau Dauphiné, chemau ingineri străini, înfiinţau posturile de guvernator, de inspector şi de locotenent ai minelor (1471) şi organizau Administraţia regală a minelor, în 1597.

Aceasta pentru că metalurgia devenise necesară atât artiştilor pentru statuile de bronz, cât şi celor care turnau tunurile. Pretutindeni se caută cupru şi se grăbeşte extracţia pentru artilerie. Competiţia pentru cel care va deţine cele mai grele bombarde se desfăşoară de la Mahomed al II-lea, care a avut unul de 70 de tone turnat de ungurul Orban, până la Alfonso I, duce de Ferrara, care-şi va etala trufaş tunul numit Grand Diavolo, cântat de Ariosto. Montaigne observă în arsenalul ducelui „o piesă lungă de 35 de şchioape (= 8,40 m) şi largă de un picior" (= 30 cm în diametru). Culevrinele care s-au folosit în bătălia de la Marignan erau trase de atelaje cu 7 până la 17 cai. În plus, pentru a echipa pedestraşii cu coifuri, armuri şi halebarde, pentru valtrapurile cailor, pentru a proteja cai şi soldaţi de aceste armuri articulate şi cizelate, care reprezintă mândria Muzeului din Viena sau din Paris şi care împovărau animalele cu aproape 90 de kilograme, era nevoie de o puternică metalurgie. Priceperea în topirea metalelor, în utilizarea foalelor, în turnare şi în scoaterea matriţelor au condus la perfecţionarea acestei ramuri la sfârşitul secolului al XV-lea.

Pădurile se epuizau furnizând cărbunele de lemn, necesar cuptoarelor şi forjelor, în pofida numeroaselor edicte de protecţie emise de regii Franţei, de pildă, din 1376. Pentru a-l înlocui, meşterii fierari au recurs la huilă, cuvânt valon, începând de la sfârşitul secolului al XII-lea. Teologii din Londra, în secolul al XIV-lea, şi din Paris, în secolul al XVI-lea, condamnaseră cu înverşunare utilizarea huilei, considerând-o un combustibil pestilenţial — în preajma anului 1500, aproape că se va generaliza, în Europa, utilizarea cărbunelui de pământ pentru turnarea în matriţe a bronzului, pentru focul de forjă, pentru întreţinerea brichetelor şi a cuptoarelor la cald, la Newcastle, Sheffield, Liège,

Klosterode în apropiere de Aix, la Zwichau în Saxonia, la Waldenburg în Silezia, la Creusot (1502). Tunurile care îi servesc lui du Guesclin în 1370, lui Ph. Van Artevelde în 1381 sunt turnate. Pentru a face să dispară discreditarea aruncată asupra huilei, meşteşugarii din vremea reginei Elisabeta construiau deja cuptoare compartimentate supraetajate pentru a colecta cocsul.

Fără îndoială încă nu se folosea pentru a reduce minereul de fier, dar se cunoştea procedeul turnării fontei aproape pretutindeni unde existau exploatări colective în Europa, în mănăstirile izolate sau în minele domeniale. Ni se citează, în 1409, un „cuptor pentru topirea fierului" în valea râului Massevaux (Alsacia). Atunci, pentru a activa deopotrivă carburarea, reducţia şi fuziunea, încep să fie folosite din ce în ce mai mult foale puternice, de tipul ventilatoarelor hidraulice. În acelaşi fel, lupele sau masele de fontă obţinute până atunci pe baza temperaturii ridicate sunt acum topite mecanic prin forţa hidraulică: barosul sau ciocanul sunt acţionate de roţi hidraulice cu palete. În preajma anului 1400, încă se mai utilizau cursurile de apă pentru a pune în mişcare joagărele, în aşteptarea momentului în care vor servi tăbăcăriilor, vopsitoriilor şi producătorilor de hârtie. Unele schiţe de-ale lui da Vinci (1500), Agricola (1556) sau Valkenborch (1580) ne arată folosirea conjugată a căderilor de apă şi a roţilor de lemn cu angrenaje în ateliere, în cariere şi în topitorii. Studiile lui da Vinci despre leviere, ale lui Simon Stevens (sfârşitul secolului al XVI-lea) despre planul înclinat şi despre mufle, despre compunerea forţelor, coincid cu introducerea în limba franceză a termenilor palan (în italiană *palanco*), cric (probabil german, în 1476), releveu, arc metalic, grad... Suspensia şi tehnica ridicării au înregistrat, atunci, nişte progrese decisive.

Pretutindeni se face simţită nevoia de a înainta rapid, atât în materie de administraţie sau de finanţe, cât şi în strategie, în propagandă, în producţia industrială sau pentru asigurarea aprovizionării. Marii speculanţi şi monopolizatori aveau un sistem propriu de poştă înainte ca Ludovic al XI-lea să-l înfiinţeze pe al său; în 1505, Filip cel Frumos îi plătea familiei milanezilor Taxi o sumă de 12 000 de livre pe an pentru a-şi asigura serviciul depeşelor sale în Europa; campaniile lui Gaston de Foix şi ale tânărului Francisc I i-au surprins pe italieni şi pe spanioli prin viteza lor; fraţii Bureau au dotat armata cu „propulsoare zburătoare"; ilustraţiile sau povestirile tipărite despre victoriile francezilor erau răspândite deîndată, în toate părţile: roata şi mijloacele de transport s-au îmbunătăţit cu atât mai rapid cu cât populaţia în creştere din fiecare oraş îşi restrângea perimetrul alimentar, iar concurenţa comercială devenea tot mai acerbă.

Într-adevăr, perfecţionările mecanice au precedat accelerarea deplasărilor. Marii maeştri necontestaţi în acest domeniu sunt, în secolul al XV-lea, germanii, ale căror invenţii sunt înlesnite de graniţele în mişcare ale Flandrei, Ţărilor de Jos, Burgundiei sau ale statelor italiene. Inventatorii, care nu au fost de meserie, au ajuns să le realizeze „observând uzanţele şi obiceiurile". Carol al V-lea i se adresează lui von Wick, în 1364, pentru a construi orologiul pe roţi de la palatul său din Vincennes; muncitorilor turnători şi minerilor germani le încredinţează Jacques Cœur minele Domeniului; de la un evreu german cumpără G. Bureau, în 1456, „unele lucruri ingenioase privitoare la artilerie"; unui fierar german îi comandă Ludovic al XI-lea *les fillettes* de la Plessis-lez-Tours; unor tipografi germani, M. Friburger, U. Gering, M. Kranz, le oferă G. Fichet, profesor de beletristică, un local la

Sorbona, în 1470, unde să-şi monteze presele. Germanii sunt cei care determină, în tehnica realizării stampelor, nişte progrese considerabile, care construiesc sobele şi aparatele de încălzire cele mai ingenioase, care fixează în galeriile trucate ale castelului Hesdin, în Artois, sau în oraşele italiene, automatele[13] cu cea mai mare precizie. Montaigne va admira la Augsburg prima *Einlass*, adică intrare secretă, construită în 1513, ale cărei mişcări se reglau mecanic de la distanţă, prin resorturi invizibile. Roţi hidraulice alimentau în acest oraş castelele de apă, morile sau orologiile hidraulice... Această minuţie pe care o dovedesc germanii în construcţia de jocuri, de bijuterii sau în confecţionarea instrumentelor muzicale, o vom regăsi, celebrată pretutindeni în secolul al XV-lea, în cartografie, în studiile astronomice sau în confecţionarea de instrumente de bord, sfere, busole, astrolaburi. Cristofor Columb îi este dator lui Martin Behaim, geograf din Nürnberg. Se pare, totuşi, că principalele lor eforturi s-au îndreptat în perfecţionarea roţii, de la şurub la resort. Un lucru de importanţă capitală, dacă ne gândim că maşinile şi transporturile moderne depind îndeaproape de acesta.

La începutul secolului al XV-lea, parizienilor li se arată ciudatul vehicul suspendat, un soi de caleaşcă pe patru roţi, a reginei Isabela de Bavaria. Căruţele cu coviltir, uitate de pe vremea invaziilor barbare, reapar la napolitani, apoi la familia Medici, mare amatoare de călătorii. Progresele artileriei tractate în secolul al XV-lea, ca şi dezvoltarea acestor *carucce*, şarete, au făcut mai mult pentru ameliorarea drumurilor decât două secole de edicte şi decizii regale. În ţinutul milanez, în statul roman sau în cel

[13] Strămoşul robotului, obiect-jucărie, închipuind un personaj, un animal etc., căruia îi imită mişcările cu ajutorul unor mecanisme. (N.tr.)

toscan, serviciile regulate de poştalioane sunt stabilite între marile oraşe, un secol mai târziu. Caterina de Medici îşi va aduce trăsurile masive din Florenţa la Paris, în 1544. Aceste vehicule de călătorie, late şi greoaie, care încurcau traficul la fel ca tunurile, nu mai puteau circula decât pe un drum neted, fără urme de căruţe, fără obstacole.

Pe de altă parte, italienii au dezvoltat şi transporturile pe apă: la sfârşitul secolului al XIV-lea, au săpat şi au marcat cu balize vadurile râurilor; în Lombardia, în Veneţia, ei au pus la punct, ca Denis şi Pierro din Viterbo, în secolul al XV-lea, canale de remorcaj, prevăzute cu sasuri de ecluze; un da Vinci şi-a folosit geniul pentru a întocmi planuri de canale de irigaţie sau de agrement cu poduri-canale, punţi etajate superioare şi inferioare, aşa cum i le descrie secretarul lui Montaigne lui Battaglia. Michelangelo a adus, pe cursurile apă, până în Roma, blocurile de marmură de Carrara, destinate mormântului gigantic al papei (1505). Fluviile Inn şi Dunărea au devenit navigabile, s-a săpat un canal între Baltica şi Elba. Apa care se seca în polderele din Nord, în mlaştinile din Poitou sau în Sologne, ţâşnea în parcurile florentine sau romane, făcând să cânte orgile sau să se mişte automatele. Astfel se împreunau forţele naturii cu ingeniozitatea constructorilor.

O altă consecinţă a acestei dezvoltări a aplicaţiilor mecanice a fost cea de ordin spiritual. Conştiinţele s-au deprins cu mai multă precizie şi rigoare. Exigenţele morale ale reformatorilor din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, scrupulele filologilor coincid cu întemeierea şcolilor de contabilitate şi construirea, în toate oraşele, a unor orologii publice, apte să arate ora exactă. Primele ceasuri de buzunar datează de la începutul secolului al XVI-lea. Numărul devine, mai mult ca niciodată, regele lumii. Cifrele arabe, atât de comode, se scriu pe stampe, tablouri, monumente

şi piesele de arhivă. Obiceiul observaţiilor riguroase se dobândeşte atât navigând cât şi citind. Pe de-o parte, se determină pe hartă poziţia unui vas, pe cealaltă se critică textele. Nu este departe momentul (1543) când polonezul Copernic va expune sistemul de revoluţie al sferelor cereşti şi când Reforma va respinge tradiţia pentru a cerceta sursele disponibile pretutindeni.

Toate acestea presupun că se cunoştea cititul şi că exista dorinţa de a citi. Meşteşugul sticlăriei vine în sprijinul cercetătorilor. În secolul al XIV-lea, un italian plasează acul magnetic al busolei într-o cutie cu capac de sticlă. În secolul următor, Catalonia cu Barcelona, Boemia în care se instalaseră numeroşi meşteşugari germani, Lorena, Poitou (Argentière), Normandia şi Nivernais (în aceste două provincii nobilii sunt meşteri sticlari), Germania de Est şi de Sud, Austria (Viena şi Weidlingen) şi Anglia fac să dispară monopolul pe care Veneţia (Murano, Altara) pretindea să-l exercite din secolul al XIII-lea. Sticăriile se apropie, de acum înainte, de minele de huilă. Cuptoarele lorene se răspândesc şi se înmulţesc în Liège, în secolul al XVI-lea. Henric al II-lea a încurajat, de asemenea, dezvoltarea sticlei veneţiene la Paris şi la Rouen. Verbul „a vitrifica" îşi face apariţia în limba franceză în 1553. La această dată, toate casele burgheze din Bavaria sau din Tirol au ferestrele prevăzute cu geamuri (sticla albă se descoperise în 1463) — mai multă lumină pătrunde în case... şi în spirite. Ochelarii nu mai sunt şlefuiţi din beril, ci turnaţi din sticlă — astfel, devin atât de ieftini încât o stampă de la Biblioteca Naţională Franceză ne arată poporul de rând, dintr-un burg german sau elveţian, strâns la prăvălia unui negustor de ochelari (începutul secolului al XVI-lea); de la Quentin Matsys la El Greco, marii pictori reprezintă perceptori, bancheri, savanţi şi burghezi

educaţi, echipaţi cu lornioane. Or, economisind zece ani de vedere la aceşti eruditi sau artizani, avem o mie de ani de cercetări care au devenit posibile, spre marele beneficiu al omenirii. Să adăugăm că sticla permite conservarea şi distilarea produselor chimice nou răspândite, care părăsesc laboratoarele alchimiştilor pentru a ajunge în atelierele gravorilor pe metal, ale pictorilor, ale sudorilor sau în farmacopee. În limba franceză, expresia *eau-de-vie*[14] îşi face apariţia în secolul al XVI-lea, esenţă de vin în secolul al XV-lea, apă-tare, acid, aciditate, alcaliu, alcool, vitriol în secolul al XVI-lea. Se învaţă tăierea sticlei şi a cristalului, în jurul anului 1500, cu diamantul şi nu cu fierul înroşit, ca până atunci. Mulţumită acestei practici, apar toate acele pahare şi acele mari vitralii din secolul al XVI-lea. Cât despre oglinzile de sticlă, care încă nu sunt turnate ci suflate, producerea lor rămâne practic secretul Veneţiei şi nu strălucesc decât în cabinetele particulare ale principilor sau ale marilor nobili.

S-a gândit şi s-a scris că dezvoltarea producţiei textile, de pildă în Flandra, nu corespundea nici unei perfecţionări tehnice. Nu era vorba decât de nişte progrese comerciale sau de o mai abilă exploatare a mâinii de lucru rurale. Două categorii de fapte dovedesc contrariul: pe de-o parte, confecţionarea în Europa a unor stofe pe care Evul Mediu le cumpăra de la bizantini, de la arabi sau de la chinezi; pe de altă parte, portul unor haine mai comode şi mai fine, chiar de către clasele cele mai nevoiaşe. Spiritul inventiv, care se manifestă atât de clar în armamentul militar sau în construcţia navală, se străduieşte şi în acest domeniu întâi să imite, apoi să perfecţioneze satinul, *camocas*-ul, catifeaua de mătase, brocartul, ţesăturile

[14] Rachiu (literal: apă de viaţă). (N. tr.)

broşate, brodate cu fir de aur, de argint sau de mătase, barchetul cu urzeală de bumbac, înainte importate atât de scump din Africa sau din Orient.

Tapiseria şi acţiunea de a tapisa, fabricarea şi nu doar vinderea de covoare, au devenit nişte realităţi artizanale şi lingvistice în secolele al XIV-lea şi al XV-lea în Franţa, în Artois şi în Flandra. La războaiele cu urzeală verticală şi cu urzeală orizontală nu se mai produc stofe de-o singură culoare, ci adevărate compoziţii, cu subiecte inspirate de la pictori, iar tapiseriile din Arras dobândesc un asemenea renume încât, după victoria sa de la Nicopole (1396), sultanul Baiazid va cere pentru răscumpărarea lui Jean de Nevers „postavuri de urzeală verticală, lucrate la Arras", iar în Italia tapiserii sunt numiţi *arazzi*.

Dacă se poate broda pe lână la Brugge, la Bruxelles sau la Tournai în secolul la XV-lea, bogate pelerine, mantii preoţeşti, patrafire, dalmatice, cu fire scumpe, în schimb la Florenţa, Lucca, Genova se deapănă şi se fileză mătasea, până când tehnicile se vor împământeni în Lyonnais şi Touraine, sub Ludovic al XI-lea. Montaigne are prilejul să vadă lucrând la Florenţa o maşinărie de depănat 500 de scule de mătase simultan (1581). Catifeaua cu urzeală dublă pătrunde, prin Lombardia şi Provence, pe valea Ronului; la curtea regilor din dinastia de Valois se foloseşte din belşug satinul; mocheta mătăsoasă de lână cu urzeală şi bătătură în fir, părăseşte regatul Granadei ajungând pe valea Senei.

Am văzut răspândindu-se la Montivilliers, Rouen şi Paris, pe vremea lui Carol al VII-lea, noi „războaie mecanice", depăşindu-le pe cele din Anglia. Lâna într-adevăr se dăraceşte nu numai în Anglia, dar şi în Languedoc şi în Spania, la sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea; serjul şi stofele

asemănătoare, uşoare, din Lemster, Segovia sau Ussel sunt de o cu totul altă calitate decât postavurile sau fineturile din Flandra.

În mod special filatura încetează de a mai fi apanajul meşterilor urbani. Nu doar că ţăranii, încă din secolul al XIV-lea, confecţionează pâslă şi ţes mai mult sau mai puţin clandestin lâna de import, chiar pe lângă marile centre, dar până şi femeile lor dispun de două invenţii capitale. Se va vedea răspândindu-se, în secolul al XV-lea, vârtelniţa cu pedală şi meşteşugul tricotatului în toate provinciile. Prima invenţie permite depănarea mult mai rapidă decât cu furca de tors, pentru stofe mai uşoare şi mai igienice — cămăşile (sau *chainses*) al căror port se generalizează la ţărani în jurul anului 1500, cearşafurile de pat, şorţurile de in sau de cânepă. Cât despre tricotaj (importat din ţările scandinave sau din Africa de Nord, nu se ştie), acesta furnizează ciorapi, şosete, mănuşi, mitene, jiletci, bonete pentru cei mai sărmani muncitori, care, mai înainte, îşi înfăşurau de obicei în jurul picioarelor numai nişte fâşii de pânză sau de stofă. Ca şi ciorapii, iată că şalurile, pălăriile, hăinuţele de copii încep să se producă la domiciliu. Nu le era necunoscută nici dantela împletită cu croşeta sau cu andreaua. Ştiau şi să broşeze ţesăturile de lână — dar acestea făceau obiectul meşteşugurilor de lux. Dantela în punct de Veneţia, dantela cu ochiuri largi de Flandra, broderia spartă, plasele, gulerele plisate şi scrobite erau articole rezervate nobililor şi marilor doamne. Acum, la Troyes se constituie (1505) prima confrerie a pălărierilor de fetru. Statutul comunităţii meşterilor pălărieri din tricot din cartierul parizian Saint-Marcel datează de la 26 august 1527. Ei tricotează „ciorapi eleganţi de tip englezesc". Nu vor întârzia să apară tricotajele de mătase: Henric al VIII-lea al Angliei şi Henric al II-lea al Franţei au

fost primii purtători de ciorapi de mătase. În jurul anului 1570, ni se semnalează la Nîmes, în Normandia, şi, simultan, la Cambridge primele maşini de tricotat.

Perfecţionarea tehnicii filării şi generalizarea folosirii inului duc la scăderea considerabilă a preţului pânzelor. Or, din cârpe vechi se ştia să se producă hârtie încă din Evul Mediu. Dezvoltarea preselor de hârtie, preţul scăzut al fabricării sale sunt puse în raport direct cu ultimele progrese ale tipografiei. Creatorii erau, deopotrivă, meşteri şi comercianţi; ei căutau nu doar să se mişte repede, dar şi să atingă o largă clientelă; preferau hârtia din textile, atât de economică faţă de hârtia velină sau de pergament. Numai că trebuiau să găsească o cerneală specială, nişte tiparniţe destul de uşoare, nişte caractere uşor de manevrat, susceptibile să reziste la uzură şi să nu perforeze coala. Aceste probleme diverse au fost rezolvate în prima jumătate a secolului al XV-lea, o dată cu dezvoltarea xilografiei, reproducerea în metal a formelor de lemn, descoperirea unei cerneli sicative pe bază de negru de fum şi de ulei de in fiert şi flambat, aliajul de antimoniu şi plumb, fonta caracterelor mobile, folosirea presei cu melc. Către 1440, Gutenberg şi ucenicii săi din Mainz şi Strasbourg pun cap la cap aceste tehnici şi înlătură, prin hârtia tipărită, privilegiul pergamentului.

Nu există invenţie minoră, întrucât aproape toate pot ajunge la creaţie artistică sau la o eliberare a omului. Lipirea pânzei cu clei pe panourile de lemn, apoi utilizarea numai a pânzei au permis, către 1500, realizarea unei picturi mai trainice, de mai mari dimensiuni şi mai economice. Mecanicii germani care îmbunătăţesc încuietorile şi balamalele, gravorii din Nord care inventează ghioşa sau gravura cu apă-tare, pictorii care, acoperind culorile vegetale sau minerale din tablourile lor cu un lac fixativ

creează, din secolul al XIV-lea (înainte de Van Eyck, 1452), pictura în ulei, prin aceasta făcând, totodată, un mare serviciu civilizaţiei, întrucât ceramiştii care introduc, în jurul anului 1350, la Faenza, faianţa smălţuită cu un lac transparent, perfecţionează la Granada, la Valencia, la Pola (1330), la Castel Durante (1360), apoi la Faenza, Urbino şi Siena, emailul stanifer opac. Muncitorii din topitorii acoperă cu gresie vitrificată sobele bavareze. În vreme ce fabricanţii de stofe sunt, ca Jean Gobelin la Reims şi la Paris (1475), propriii lor chimişti şi fabricanţi de vopseluri, da Vinci şi Tiţian nu ezită să se preocupe de o uimitoare bucătărie, în care bitumul e pus alături de ierburi şi de brânză, pentru a-şi prepara misterioasele lor culori. Meritele lucrătorilor în ceramică hispano-mauri, florentini şi renani, utilizând fie afumarea cu grozamă, fie emailurile albe, amestecate cu nisip şi cu drojdie, fie lacul cu sare, ni se par mai utile, cu siguranţă, decât acelea ale armurierilor din Pistoia, care inventează, în jurul anului 1530, pistoletul.

Preferăm să ne aplecăm asupra spectaculosului progres realizat în secolele al XV-lea şi al XVI-lea de către medicină. Renaşterea, cu atenţia sa deosebită pentru corp, găseşte în aceasta o materie de studiu pe măsura curiozităţii sale. Într-adevăr, şi aici, ca şi în alte domenii, practicienii, cei care lucrează cu mâna lor, operatorii care acţionează pe ascuns de clerici sau de comunităţile recunoscute sunt cei care fac cele mai mari descoperiri. Medicii din secolul al XIII-lea, aplicând literal maxima Bisericii: *Ecclesia abhorret a sanguine*, le lăsau chirurgilor, iar aceştia, bărbierilor, grija operaţiilor. Din secolul al XVI-lea se întâlnesc pretutindeni în Europa, călătorind peste munţi şi peste văi, curajoşi chirurgi, care n-au habar de latină, dar pe care practicienii din nordul Italiei şi mai ales experienţa i-au învăţat să elimine herniile, să înlăture

cataractele, să taie fistulele, să extragă pietrele de la vezică sau să castreze animalele. Istoria ne povesteşte favorurile acordate de către regii Franţei, de la Carol al V-lea până la Ludovic al XI-lea, bărbierilor laici, de la care va învăţa meserie şi Ambroise Paré, în 1532. Ni se menţionează, în special, operaţiile *in vivo*, practicate la sfârşitul secolului al XV-lea pe condamnaţii la moarte, şi disecţiile cadavrelor, îngăduite de către facultăţi ucenicilor chirurgi şi bărbierilor. Mari artişti, precum da Vinci sau Michelangelo, mari gânditori, ca Rabelais, studiază şi ei anatomia. La începutul secolului al XVI-lea, unele şcoli de medicină ca acelea de la Montpellier, din Bruxelles, din Padova sau din Cremona, se bucură de o mare reputaţie. Giovanni da Romani şi Mariano Santo fac teoria inciziei, numită operaţia de mare îndemânare; Pierro Franco inventează incizia subpubiană. Belgianul Vesale publică, în 1543, prima descriere anatomică exactă. Spaniolul Miguel Servet (1509–1553) descoperă circulaţia mică a inimii; Ambroise Paré (1517–1590) practică ligatura arterelor. În 1579, papa Grigore al XIII-lea îi ia pe chirurgi sub protecţia sa. Înţelegem faptul că toate aceste cercetări şi aceste triumfuri impun şi artei o revizuire a principiilor sale. Din descoperirile în chimie, metalurgie sau anatomie, pictura şi sculptura trebuiau să deducă nişte mijloace de expresie în întregime noi[15].

---

[15] Cf. *Histoire générale des techniques*, sub coordonarea lui Maurice Daumas, vol. I şi II, Paris, PUF, 1962–1965; *Histoire générale des sciences*, coordonator R. Taton, vol. I, Paris, PUF, 1957; *Civilisation technique et humanisme*, lucrare colectivă, Beauchesne, 1968; Bertrand Gille, *Les ingénieurs de la Renaissance*, Paris, Hermann, 1978; Konrad Kyeser, pp. 61–70; Francesco di Giorgio Martini, pp. 107–128; Leonardo da Vinci, pp. 129–201. Sub coordonarea lui B. Gille, *Histoire des techniques*, Paris, Encyclopédie de la Pléiade, 1978.

Capitolul IV

REALIZĂRILE ARTISTICE ÎNAINTE DE ANUL 1500

Concentrarea economică, constituirea unei a patra mari clase sociale, descoperirile, fenomenele paralele sau complementare s-au produs la date diferite, după fiecare ţară. În mod asemănător, Renaşterea artistică, în strânsă dependenţă cu progresele tehnice şi mecenatul, a întârziat mai mult sau mai puţin. În plus, în fiecare ţară, diversele arte n-au putut fi simultan influenţate de către noul spirit: nimeni nu se îndoieşte că în arhitectură progresele au fost mai lente sau mai superficiale decât acelea din pictură; meşteşugurile ţesutului au progresat mai repede decât cele ale focului. Se poate astfel afirma, în principiu, că tradiţiile naţionale pe de-o parte, schimbarea socială pe cealaltă, au influenţat asupra fiecărei arte şi în fiecare stat un determinism cu atât mai sensibil cu cât ţara respectivă era mai săracă sau mai izolată. Meşteşugurile care necesitau cea mai multă mână de lucru sunt cele care se eliberează cele din urmă. Dar, din ce în ce mai mult, fiecare dintre ele a ţinut să exprime religia unei clase. Pentru a construi catedrala din Chartres munceşte un întreg popor, în Evul Mediu: amenajarea aripii Henric al II-lea de la Luvru este manifestul unei şcoli destul de înguste în vederile şi publicul său, precum şi manifestul literar al Pleiadei publicat în aceeaşi perioadă (1549).

Nu după italienism, imitaţia antichităţii sau păgânism se clasează o operă printre realizările Renaşterii. În acest sens, trebuie să-i excludem pe fraţii Van Eyck şi aproape întreaga artă germană, aşteptând pentru Franţa, ba chiar

şi pentru Burgundia, campania lui Carol al VIII-lea în Italia (1494)! Un veritabil rămăşag! Sunt necesare alte criterii. Dacă dragostea de viaţă şi subiectele profane, dacă individualismul eliberat de constrângeri, dacă studiul numărului, armonioasa combinaţie a volumelor şi culorilor (şi nu miniaturile şi împodobirea exagerată) sunt semnele spiritului nou, cu siguranţă trebuie să-i rânduim pe florentinul Giotto, mort în 1336, şi pe siennezul Duccio, mort în 1319, printre precursorii sau maeştrii Renaşterii. Primul, autor de fresce şi arhitect, a realizat planurile şi schiţele Campanilei din Florenţa (1334), şi a redat, cu emoţie şi limpezime, la Assisi, la Padova, în ţinutul său ori la Roma, Viaţa Sfântului Francisc, a Fecioarei, a lui Hristos, a celor doi Sfinţi Ioan sau a contemporanilor săi. Cel de-al doilea, la domul din Siena a ştiut, ca şi celălalt, să compună un grup de indivizi sau să înfăţişeze o Madonă umană şi drăguţă. Şi unul şi celălalt au avut ca dascăli natura şi epoca lor, mai mult decât emailurile bizantine sau sculpturile franceze. Ne putem imagina, deci, că ei au servit drept modele de inspiraţie tuturor italienilor pe care i-a păstrat peninsula (Taddeo Gaddi, Daddi, Giovanni da Milano, Aretino, Giottino) sau pe care i-a trimis în străinătate — pe lângă Juan I de Castilia, precum Gherardo Starnina, pe lângă Carol al IV-lea, regele Boemiei, precum Tomaso da Modena, pe lângă papii de la Avignon, precum Matteo Giovanetti din Viterbo şi Simone di Martino, sau Memmi, din Siena (1339–1352).

Frescele din Palatul Papilor suscită, la rândul lor, un val de emulaţie. Jean, duce de Normandia, are o întrevedere cu papa Clement al VI-lea (1349): el a cerut să fie pictată această scenă şi a început decorarea castelului său de la Vaudreuil, în apropiere de Pont-de-l'Arche. Viaţa elegantă şi mondenă a dinastiei de Valois impune la curte un decor

şi subiecte noi. Este ceea ce se întâmplă nu doar la Vaudreuil, dar şi la Hotel Saint-Paul din Paris şi la castelul din Vincennes, reşedinţele lui Ioan cel Bun şi, respectiv, a fiului său, Carol al V-lea. Istoricii amintesc, între 1344 şi 1380, numele a doi pictori ai regelui, Jean Coste şi Girard d'Orléans: li se datorează, pe lângă Vieţile Sfinţilor şi „capelele de zi cu zi", o Viaţă a lui Cezar (1349), o Sală a lui Tezeu şi reprezentarea unei păduri cu copii (1370). Toate acestea au dispărut, ca şi cele 3 906 de piese valoroase din colecţia regelui Carol: mătăsurile întinse, pictate în tonuri de gri, tablourile brodate sau panourile „marchetate", piesele de mecanică şi de orfevrărie, litierele, eşichierele, cărţile împodobite cu miniaturi, care ocupau mai mult spaţiu decât tablourile pictate.

Se pare că pictorii francezi din aceste vremuri întreprind, ca regele Ioan cel Bun, călătoria la Avignon sau îi iau drept model pe flamanzii André Beauneveu, Van der Mort, Hugues Portier, Jean de Hasselt sau Louis de Mons. Dimpotrivă, tapiseria devine un gen naţional independent. Pe cartoanele intenţionat simplificate de Jean Bandol de Brugge, maestrul parizian Nicolas Bataille ţese cinci panouri de 25 m lungime pe 5 m înălţime, pentru Ludovic, duce de Anjou: aceasta este *Apocalipsa* din catedrala de la Angers. Compoziţia etajată este veche, însă tehnica e nouă. Jean, duce de Berry, mort în 1416, şi Filip, duce de Burgundia şi conte de Flandra, mort în 1405, ceilalţi fraţi ai lui Carol al V-lea sunt şi ei nişte colecţionari şi nişte mecena. Datorită lor înfloresc, într-o perioadă de acalmie a Războiului de O Sută de Ani, la Paris, la Brugge şi la Dijon, şcolile de miniatură, de orfevrărie, de pictură, de tapiserie şi de sculptură; ei cheamă faianţari din Spania, fac schimb de artişti. Mulţi dintre aceştia sunt flamanzi, ca Paul de Limbourg şi fraţii săi, autorii compoziţiei

Preaplinele ceasuri ale ducelui de Berry, Melchior Brouderlam din Ieper, pictor al catapetesmei din Champmol (1390), Jean Malouel de Gueldre, pictorul *Treimii* de la Luvru (1400), Claus Sluter, vigurosul sculptor al *Fântânii lui Moise*, al lui *Hristos crucificat* şi al *Portalului* mănăstirii de la Champmol (1395). Alţii sunt francezi, ca tapiserii care, la Arras, ţes draperia cu *Bătălia de la Roosebecke* (Muzeul din Cluny) şi orfevrierii, autori ai căluţului de aur dăruit în 1404 lui Carol al VI-lea (la Altoetting). Ca şi şcolile italiene, aceste şcoli franco-burgunde deschid ochii asupra lumii şi asupra oamenilor epocii lor, plasaţi în peisaje reale. Lupta nu se duce între idealism şi realism, între arta antică şi stilul gotic, ci între lecţiile celor vechi şi experienţa contemporană, de un lux rafinat, epurat în mediul parizian.

Aceasta explică, pe lângă călătoriile constante ale Nordului în Sud, faptul că găsim atâtea trăsături comune între capodoperele pariziene, flamande, germane din Köln (*Veronica*, de pildă), boemiene (*Patimile* lui Wittingau) şi italiene din acea vreme şi că s-a putut vorbi despre un stil unic, despre o primă Renaştere comună Europei repuse în ordine în jurul anului 1400. Flandra reîntinereşte fără încetare italienismul său prin imitaţii după Giotto, Lorenzetti, Gaddi sau Orcagna, şi Italia conferă, cu Masaccio, mai mult volum şi precizie frumuseţii sale. Dacă Filip cel Îndrăzneţ cumpără medalii şi fildeşuri italiene, dacă face dintr-un curtean din Verona un intendent al „librăriei" sale, în schimb şi milanezii îi cheamă, în 1398, pe maeştrii parizieni sau flamanzi să decoreze catedrala lor gotică şi, până în 1450, italienii îşi vor dovedi relativa lor inferioritate în redarea vieţii.

Fraţii Van Eyck se impun în artă, într-adevăr, încă de la începutul secolului al XV-lea, cu atât mai uşor cu cât, după

războiul civil (1410), bătălia de la Azincourt (1415) şi Tratatul de la Troyes (1420), luxul emigrează din Franţa în Burgundia sau în Flandra. Aceşti doi pictori din Limburg perfecţionează într-atât pictura în ulei încât trec drept inventatorii acesteia. Într-adevăr, ei folosesc straturi succesive de ulei sicativ din seminţe de in şi de nucă, fiert şi decantat. Acesta serveşte drept lac sau lustru numai pe un fond executat cu vopsea şi clei. Jan Van Eyck (1384–1441), supranumit şi Jan de Brugge, ajunge pictor şi valet de cameră al ducelui de Burgundia, Filip cel Bun, şi va fi trimis în misiune diplomatică în Portugalia, în Spania, în La Haye. Marea operă a fratelui său Hubert (mort în 1426) şi a sa este catapeteasma cu tema *Adoraţia Mielului*, aşezată în anul 1432 în biserica Saint-Bavon din Gent. Revelaţia pe care o oferă admiratorilor cele 258 de personaje — cei care aduc darurile, îngeri, soldaţi, judecători, Adam şi Eva — nu provine numai din faptul că alcătuiesc o lume elegantă, graţioasă, ordonată simetric, ci din arta deopotrivă exactă şi subtilă, savantă şi strălucitoare. După cinci secole de existenţă, culorile îşi păstrează prospeţimea iniţială. Catifelele broşate sunt redate cu aceeaşi meticulozitate ca peisajul din fundal sau ca aurul bijuteriilor. Amintim tot din creaţia fraţilor Van Eyck *Fecioara cu purtătorul darurilor* (acesta fiind cancelarul Rollin, ministrul ducelui de Burgundia), *Fecioara cu monahul* (vicarul de Sainte-Anne din Brugge), *Sfântul Francisc primind stigmatele*, *Canonicul Van de Pacle*, *Soţii Arnolfini*... Ar fi probabil prea mult să negi sentimentul religios din toate aceste tablouri, dar nu poţi să nu le atribui celor doi Van Eyck descoperirea noilor legi ale portretului, ale peisajului şi ale perspectivei.

De la ei, în orice caz, se inspiră, pentru intensitate, detalii şi strălucire Primitivii olandezi, A. Van Ouwater,

Thierry Bouts (1410–1475), acest pictor atât de crud, şi, cu mai mult patetism şi graţie, Şcoala flamandă: Maestrul din Flémalle sau din Mérode (poate R. Campin, J. Daret sau urmaşul său, Daret cel Tânăr?), Rogier Van der Weyden, supranumit Rogelet de La Pasture între 1435 şi 1464, portretistul Memling, istoriograf al Sfintei Ursula (1489), sensibilul Gérard David, continuatorul său din Brugge (din 1488 până în 1509). Italienii înşişi, ca Zanetto Bugatto din Milano în 1460, vin să înveţe de la aceşti maeştri. Lorenzo di Credi sau Ghirlandaio copiază, la Florenţa, motivele vastei pânze reprezentând *Naşterea*, pe care olandezul Hugo Van der Goes a pictat-o la Brugge pentru Tomaso Portinari, „mandatar" al bancherilor de Medici (1470). Până şi Antonello da Messina, marele portretist al *Condotierului* de la Luvru, al *Capetelor* de la Milano şi Viena, al *Sfântului Ieronim* de la Londra, executantul impecabil al *Calvarului de la Anvers*, va merge să ia lecţii în Flandra de la un urmaş al lui Van Eyck, în jurul anului 1470, despre tehnica lacului cu ulei, care transformă pictura într-un soi de email, pentru a-i învăţa, la rândul său, pe veneţieni şi pe napolitani. „Regele" René, duce de Anjou şi de Provence, se înconjoară cu predilecţie, între 1442 şi 1480, de pictori flamanzi. Martin Schongauer la Colmar (*Fecioara cu tufa de trandafiri*, 1473), maeştrii germani ai catapetesmelor din Schwaben sau din Franken, Luis Dalmau la Barcelona (1445), Nuno Gonçalves la Lisabona (1460), fiecare cu personalitatea sa, virilă sau mistică, dură sau graţioasă, toţi primesc influenţa maeştrilor flamanzi sau din Ţările de Jos.

Printre toţi aceşti artişti, Rogier Van der Weyden şi Hans Memling merită mai mult decât o simplă menţionare. Primul s-a născut la Doornik, în Wallonia, în jurul anului 1399 sau 1400, dar s-a format la şcoala flamandă. S-a

stabilit, se pare, la Bruxelles, către 1425. Se evită, astăzi, să fie identificat cu Rogelet de La Pasture, menţionat în arhivele de la Doornik în 1427 şi 1482 ca ucenic al lui Robert Campin. Unii critici (Renders, Max Friedländer etc.) îi atribuie perioadei sale de tinereţe opera Maestrului necunoscut de la Flémalle, în apropiere de Liège: *Fecioara cu pruncul* (Frankfurt), *Sfânta Barbe citind* (Prado), *Adoraţia păstorilor* (Dijon), o *Crucificare* de la Berlin. La amândoi se descoperă o ştiinţă a desenului asemănătoare, o combinaţie similară a exactitudinii şi a patetismului, un simţ analog al intimităţii: *Sfântul Luca pieptănând Fecioara* aminteşte de *Sfânta Barbe citind*. Lui Rogier, în orice caz, îi plac formele alungite, puţin rigide, culorile grave, care accentuează drama. Acest lucru îl demonstrează în *Coborârile de pe Cruce* de la Escorial, de la Saint-Pierre din Leuven şi de la Uffizi, capul *Fecioarei în lacrimi* (Bruxelles), panourile cu *Fecioara* şi *Sfânta Ecaterina* de la Berlin şi Viena. În 1435 el devine pictor titular al oraşului Bruxelles, apoi pleacă în Italia, unde asistă la Jubileul din 1450. I se atribuie, din această călătorie, *Patimile* (Neapole) şi o *Tânără ieşind din baie* (Genova), cu o tendinţă de îndulcire a tonului, ceea ce se crede că se poate surprinde în viziunea *Judecăţii de Apoi* (spre 1452, Hospice din Beaune), în tripticul celor *Şapte taine* (Anvers), în *Naşterea* de la Berlin şi în *Adoraţia Magilor* de la München. Rogier moare în 1464. Asupra şcolii olandeze, de pildă la Bouts, şi asupra germanilor el exercită o influenţă cel puţin egală cu aceea a fraţilor Van Eyck. Timp de încă un secol se va mai vorbi despre el în Italia şi în Austria.

În ceea ce-l priveşte pe Memling (1435?–1494), născut în regiunea Mainzului, el a lucrat, se pare, la Köln înainte de a fi, la Bruxelles, elevul lui Rogier Van der Weyden. Se

instalează la Brugge, din 1476 până în 1494. Mistic prin originile sale germane, devenit observator realist şi profund în timpul şederii sale în Flandra, el pictează în 1477 cele *Şapte suferinţe ale Fecioarei*, în 1479 *Căsătoria mistică a Sfintei Ecaterina* şi *Adoraţia Magilor*, în 1484 marele triptic al *Sfântului Cristofor* oferit de primarul Moreel bisericii Sfântul Ioan, în 1489 *Familia lui Iacob Floreins la picioarele Fecioarei* şi *Racla Sfintei Ursula*, capodopera sa, în sfârşit în 1491, polipticul *Patimilor* (biserica Sfânta Fecioară din Lübeck). În *Concert ceresc*, executat pentru suportul orgii din Najera (Vechea Castilie), el reprezintă, ca şi Hugo Van der Goes, personajele în mărime naturală. Miniatura i se potrivea mai bine talentului său. Pot fi recunoscute figurile sale cu fruntea bombată, cu nasul lor mic, cu tâmplele descoperite, cu un aer de reculegere şi cu o anumită blândeţe ideală — unii spun ingenuă — care fac încă şi mai emoţionante savantele fantezii ale peisajului.

Vistieriile principilor erau pline pe atunci, de pildă cele ale ducelui de Burgundia (din Vienne), de giuvaeruri: cruci, cupe, broşe, inele, pietre preţioase în monturi sau emailate în relief; aveau din belşug piese de mobilier, de tapiserie, exemplare de mantii preoţeşti, de dalmatice brodate cu mătase, argint, aur şi perle, după modelele lui Rogier Van der Weyden. Nu mai puţin de 14 000 de lucrători de obiecte de artă munceau, în jurul anului 1450, în orăşelul Audenarde, iar castelul Hesdin, lăudat de Olivier de la Marche şi Guillaume Chastellain, era unul dintre cele mai mari muzee din Europa.

Cu toate acestea, italienii îşi îndreptau căutările în alte direcţii. Din motive religioase, precum dispreţul pentru lucrurile trupeşti, se evitase în Evul Mediu reprezentarea nudităţii şi mişcarea. Linia, modeleul, respectarea proporţiilor păreau, în *quattrocento* (secolul al XV-lea

francez), să le fi captivat mai mult curiozitatea toscanilor. Limpezimea cerului, relativa blândeţe a climatului, moştenirea romană în sfârşit exploatată, o emulaţie înlesnită de condiţiile vieţii sociale — au contribuit, fără îndoială, la marile lor descoperiri. Pictorul Vasari a subliniat el însuşi câteva dintre aceste condiţii. Însă, înainte de toate, florentinul are geniul constructorului. Cei mai mulţi dintre marii arhitecţi sunt, în mod egal, sculptori, pictori sau şlefuitori. Nici unul nu copiază modelele antice şi toţi merg mai departe printr-un efort al spiritului de sinteză, printr-o alianţă strânsă între ştiinţă şi artă.

Ghiberti petrece douăzeci de ani din viaţă, din 1425 până în 1447, ca să realizeze cele zece basoreliefuri în bronz pentru porţile Baptisteriului de la Florenţa, ale căror planuri succesive creează efectul de perspectivă şi precizează noţiunea de punct de fugă. Donatello (1386–1466) dă viaţă, în bronz şi în marmură, tuturor modelelor de expresie şi de gândire: copii, precum cei din *Cantoria* şi *Îngerul cu tamburina* de la Berlin, adolescenţi, ca *Ioan Botezătorul* şi, mai ales, *David nud*, *Sfântul Laurenţiu* de la Florenţa, adulţi ca *Zuccon* de la Campanila. Capodoperele sale de spiritualitate şi de realism totodată rămân statuia de lemn a bătrânei *Sfânta Magdalena* (la Baptisteriu) şi statuia ecvestră în bronz a lui *Gattamelata*, înălţată într-o piaţă din Padova (1443–1453). Luca della Robbia, spre 1443, şi nepotul său Andrea, profitând de încercările de-a obţine ceramică emailată şi olărie artistică staniferată de la Faenza şi Florenţa, se specializează în lut ars policrom: *Cantoria* a celui dintâi, *Madonele* sale, *Vizita* şi *Crucificarea* celui de-al doilea, exprimă creştinismul plin de graţie sau fervent. Masaccio (1401–1428) şi călugărul Fra Angelico (1387–1455) aprofundează, unul prin ştiinţa modelelului şi a umbrei, celălalt prin strălucirea luminii sale,

în frescele de la Carmina şi de la Mănăstirea San Marco din Florenţa, virilitatea sau suavitatea creştine.

Pictorii studiază, în această perioadă, în mod ştiinţific, fuga liniilor, punerea în valoare, contrastele şi anatomia. Dacă Fra Filippo Lippi (1407–1469) este încă tributar tradiţiei lui Fra Angelico, pictorul Paradisului, şi lui B. Gozzoli (1420–1497), cel al lumii vrăjite din jurul familiei Medici, în schimb chiar în Florenţa, unde Uccello ca şi Piero della Francesca întocmesc tratate despre perspectivă, Ghirlandaio (1449–1494), Verrochio (1435–1488), Botticelli (1441–1510), autorul celebrelor *Venus* şi *Alegoria Primăverii*, sunt precursorii imediaţi ai lui da Vinci în ştiinţa desenului şi supleţea, uneori tulburătoare, a modeleului.

Maniera padovezului Mantegna (1431–1506) este mai directă şi mai aspră: *Crucificarea* de la Luvru, *Muntele Măslinilor* de la Londra, *Hristos mort* de la Brera, frescele ermiţilor de la Padova sau de la Palat, la Mantova, sunt valoroase prin sobrietatea lor, prin uimitoarele lor unghiuri de vedere şi prin erudiţia arheologică. Umbrianul Signorelli (1450?–1523) îl anunţă pe Michelangelo — în *Sfârşitul lumii* (Orvieto), muşchii damnaţilor săi ies în evidenţă mai mult decât sugestiv, iar durerea lor pare mai omenească.

Trebuie să-i considerăm separat pe Brunelleschi (1377–1466) şi pe Verrochio (1435–1488), socotiţi creatorii unei arhitecturi şi-ai unei sculpturi de factură nouă. Celui dintâi îi datorăm celebrul dom de la catedrala din Florenţa, Santa Maria del Fiore (1420–1434). Nu există nici o legătură între domul acesta şi cupolele antice sau bizantine. Mai degrabă îţi vine în minte, din pricina formei sale ţuguiate, un ou căruia i s-a ciocnit vârful de cer: comparaţia aparţine arhitectului şi ne permite să realizăm că, în pofida unui spaţiu strâmt, s-a putut înălţa la 107 m înălţime, fără contraforturi, stâlpi sau arcade, un lanternou

peste dubla cocă de cărămizi. Decoraţia este alcătuită din panouri geometrice de marmură. Abia dacă vreo câteva detalii ale cornişei şi ale pilaştrilor mai amintesc de arta romană. Însă de bazilicile latine cu plafon amintesc bisericile San Lorenzo (1425) şi San Spirito, construite de Brunelleschi cu plan de cruce grecească. Pentru prima oară, la capela bogaţilor Pazzi (1420), renasc principiile antice, dar completate printr-o boltă creată de mai multe arcuri şi cu medalioane împodobite cu plăcuţe de faianţă, lucrate de Donatello şi de Luca della Robia (1400–1482). Palatul Pitti, început în 1445, puţin cam masiv dar perfect echilibrat, marchează aceeaşi grijă pentru linia inteligibilă pe care o regăsim şi în pictură sau sculptură.

În această perioadă, toţi arhitecţii civili sau religioşi sunt cuprinşi de aceeaşi emulaţie: Michelozzo, autorul palatului Ricardi (1430), Alberti, autorul palatului Ruccelai (1453), aşază pe faţadele austere — din teama de gloată — un ansamblu de pereţi despărţitori şi bosaje, cornişe sau pilaştri suprapuşi. Alberti, la Santa Maria Novella (1456), dă exemplul porticului încadrat de două console sau contraforturi, pe care bisericile iezuite le vor copia timp de trei secole.

Veneţia, care păstrează multă vreme arhitectura gotică, fără simetrie, dar bogată, elegantă şi veselă (de pildă faţada de vest a Palatului Dogilor), adoptă în 1481 noul stil când Pietro Lombardo construieşte palatul Vendramini-Calergi: aici, totul este simetrie, poarta se deschide în centrul faţadei, decoraţia, cu excepţia medalioanelor, este inspirată din arta antică, precum, de asemenea, şi stilobatele, antablamentele de etaj şi coloanele suprapuse. Ferestrele din tabernacole sunt încununate, ca şi porţile, de frontoane. Pilaştrii sunt ciopliţi şi înfrumuseţaţi de caneluri sau de arabescuri, inspirate din motivele tumulare.

Să citäm, ca exemple de virtuozitate ornamentală, Santa Maria dei Miracoli, de la Veneţia (1481 *sq.*), Mănăstirea din Pavia 1491), Libreria de la Domul din Siena (1497). Europa întreagă îşi va aminti de aceste modele.

Cât despre Verrochio, simultan orfevrier, pictor, sculptor şi arhitect, el este în epoca sa un geniu solitar, cu toate că se consideră elevul lui Donatello şi maestrul lui da Vinci. Operele sale, *David*, *Necredinţa Sfântului Toma*, de la Florenţa, statuia ecvestră a lui *Colleone* de la Veneţia (1480), se sustrag, prin vitalitatea lor, prin realizarea deopotrivă viguroasă şi meticuloasă, oricărei clasificări. Nu există nici o linie care să nu exprime mişcarea.

Contribuţia germanilor din secolul al XV-lea constă, mai ales, în tehnicile pe care le stăpânesc: gravura pe lemn şi pe metal, ca şi sculptura în lemn. Deoarece, pentru pictură, maestrul Francke din Hamburg (1424), şcoala din Köln cu Lochner (*Adoraţia Magilor*, 1435), şcoala westfaliană cu Konrad Soest (1404 *sq.*), şcoala şvabă cu Lukas Moser (1431) se află într-o strânsă dependenţă de miniaturile sau de catapetesmele burgunde. Generaţia următoare îşi întoarce privirile spre Bouts, Van der Weyden şi Maestrul din Flémalle, deşi ar trebui să fie consideraţi separat Konrad Witz (*Pescuitul miraculos*, de la Geneva) şi Gabriel Mäleskircher (*Crucificarea* de la Nürnberg), doi pictori cu mare putere de observaţie, ale căror falduri întrerupte, reliefuri accentuate şi rusticitatea însăşi îi deosebesc de întreaga artă germană. Însă Nürnbergul se remarcă prin trei sculptori maeştri: Veit (Guy) Stoss, căruia îi datorăm o *Închinare a îngerilor* în lemn, aflată în biserica Sfântul Laurenţiu, catapeteasma de la Sfânta Fecioară şi mausoleul lui Cazimir din Cracovia (1486); apoi Adam Krafft, care sculptează în piatră Epitaful lui Schreyer şi Opririle[16] de la cimitirul Sfântul Ioan

[16] Cele paisprezece opriri ale lui Hristos de pe Drumul Crucii. (N. tr.)

(1490–1505); în fine, Peter Vischer, care toarnă în bronz mormântul şi racla Sfântului Sebald (1488 *sq.*). Aceeaşi rigurozitate a chipurilor, aceleaşi linii alungite ale corpurilor se întâlnesc şi în alte creaţii danubiene.

Arta germană este prin excelenţă aceea a gravurii. Să lăsăm deoparte imageria foarte grosolană destinată târgurilor sau învăţăturii cucernice. Arta stampelor începe cu Maestrul E. S. în 1466, cu Martin Schongauer (1450?–1491), gravori alsacieni pe bronz, şi cu Wolgemut, în al cărui atelier de la Nürnberg se publică, pe lemn, lucrări faimoase, precum *Comoara şi Cronica* (1493–1494). Această artă vrea să se adreseze unui public larg şi popular, fiind mai ales interesată de expresie, de pitoresc şi de claritate. Se sprijină şi pe orfevrărie, dar şi pe reclamă, întrucât ilustrează cărţile religioase şi difuzează reprezentări ale altor capodopere artistice. Lui Albert Dürer (1471–1528) i se datorează ridicarea gravurii mai presus de această condiţie iniţială. Născut la Nürnberg, în Florenţa germană, într-un mediu de orfevrieri, el studiază pictura cu Wolgemut, se duce în Alsacia, pe lângă fraţii Schongauer între 1490 şi 1494, apoi în Italia din 1494 până în 1495, publică o culegere de gravuri pe lemn, *Apocalipsa* (1498), compune numeroase stampe (lemn şi bronz), îşi pictează *Autoportretul* (la Prado, 1498) apoi *Adoraţia Magilor* (la Uffizi, 1504). Doi ani stă în Veneţia (1505–1506), apoi alţi doi în Ţările de Jos (1520–1521). Între timp, îşi publică faimoasele sale gravuri pe bronz, *Mica Patimă* (1512), *Călăreţul*, *Moartea şi Diavolul*, *Melancolie*, *Sfântul Ieronim* (1513–1514). Dintre tablourile sale se remarcă *Adam şi Eva* (1507), *Adoraţia Sfintei Treimi* (1511), cei *Patru Apostoli* (1526). Prin observaţia sa puţin cam insistentă asupra naturii, prin imaginaţia sa creatoare, uneori stranie, prin înflăcărarea şi gustul pentru alegorii şi simboluri, el exprimă perfect căutările Germaniei timpului său.

Un nume de răsunet domină şi secolul al XV-lea francez — Tourangeau Jean Fouquet (1415?–1481?), considerat un mare maestru chiar şi la Roma, unde se va duce în 1445. Luvrul păstrează portretele regelui Carol al VII-lea şi al cancelarului său Guillaume Jouvenel des Ursins (1460), muzeul din Chantilly şi cel din München, nişte miniaturi precum *Ceaslovul lui Étienne Chevalier* (1450?) sau *Parlamentul din 1458*, Berlinul şi Anversul deţin *portretul* acestui trezorier prezentat *Fecioarei* de către sfântul său patron. Nu se poate vorbi, în ceea ce-l priveşte, despre un „stil francez", cu toate că se admite existenţa unei şcoli la Touraine după Fouquet (François, Piqueau, Bourdichon). Se poate critica violenţa coloritului, rigiditatea atitudinilor, dar nu se poate contesta sobra şi uneori eleganta vigoare a chipurilor masculine, fineţea cochetă a modelelor feminine. Amintim în acest sens ţărăncile din miniaturile sale şi, mai ales, *Fecioara* de la Anvers, în care unii au spus că trebuie s-o recunoaştem pe Agnès Sorel.

Alte două centre, cel din Provence cu Nicolas Froment d'Uzès (autorul *Rugului în flăcări*, comandat de regele René, 1475) şi picardul Enguerrand Quarton sau Charonton, pictorul *Fecioarei* (1452–1461), şi acela din Bourbonnais, cu *Stăpânul Catedralei din Moulins* (1495), oferă mult mai puţină originalitate, dragoste de viaţă, invenţie creatoare. Fireşte, s-a afirmat contrariul. S-a vorbit chiar despre o şcoală de la Avignon, în vreme ce este vorba, mai ales, de o artă executată la comandă, destinată să-i satisfacă pe negustorii şi armatorii îmbogăţiţi, de la Carpentras, Aix, Marsilia, Sospel şi de la Nisa.

Tapiseria, protejată de regi, îşi reînnoieşte subiectele, care acum sunt morale sau păgâne, alegorice sau istorice, precum *Cezar trecând Rubiconul* (Berna) şi nu doar

creştine. Noi centre înfloresc în Bourges, Troyes, Amiens, Aubusson (castelul Boussac), care rivalizează cu Arrasul, distrus în 1474, şi cu Bruxelles, în care străluceşte, la sfârşitul secolului, familia lui Pierre d'Enghien, supranumit Pieter Van Aelst. În această perioadă, în tapiserii predomină galbenul-verzui şi albastrul în camaieu[17].

Ar fi o nedreptate să nu amintim, pentru a încheia, efortul producătorilor de emailuri care, în Limoges, în al treilea sfert al secolului al XV-lea (1471, probabil chiar pe vremea lui Carol al VII-lea), înlocuiesc procedeul emailului în relief prin acela al emailului pictat pe bronz, cu un contraemail destinat să împiedice scorojirea plăcuţelor. Tonurile calde şi curate folosite în subiectele lor religioase umbresc ceramica lăcuită sau emailată din Saintonge şi Poitou.

În aceeaşi perioadă, arta marchetăriei, strâns legată de cuceririle perspectivei şi de progresele tehnicii de cizelare, este ilustrată de către Cristoforo şi Lorenzo da Lendinara, la Padova, Parma şi Lucca, şi de către dominicanul Giovanni da Verona, la Verona. Aceasta este o artă căreia, în zilele noastre, colecţionarii şi istoricii îi descoperă, în mod egal, splendoarea, virtuozitatea şi fanteziile[18].

---

[17] Pictură monocromă, utilizând aceeaşi culoare în tonuri diferite, de la cele mai deschise la cele mai închise. (N. tr.)

[18] B. Berenson, *Les peintres italiens de la Renaissance*, traducere de L. Gillet, Paris, Gallimard, f.d.; A. Chastel, articolul „Intarsia", în *Enciclopedia universalle dell'Arte*, Roma, vol. VII (1962), col. 574–578, şi, în general, despre realizările italiene din cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea, lucrarea aceluiaşi autor, intitulată *Renaissance méridionale, Italie, 1460–1500*, Paris, Gallimard, 1965; Erwin Panofsky, *Essais d'iconologie. Thèmes humanistes dans l'art de la Renaissance*, traducere Cl. Herbette şi B. Teysscdre, Gallimard, 1967 (textul original a apărut în limba engleză, la New York, în 1962); Wilhelm Ruediger, *Die Welt der Renaissance*, München, Viena şi Basel, 1970; Johan Huizinga, *Das Problem der Renaissance. Renaissance und Realismus*, Darmstadt, 1971.

Capitolul V

REALIZĂRILE ARTISTICE DIN SECOLUL AL XVI-LEA

Astfel, în zorii secolului al XVI-lea, chiar în momentul în care se constituie noile unităţi economice şi politice, fiecare ţară pare în posesia unor tradiţii artistice şi a unor interese particulare. Acestea se dezvoltă, devenind complexe prin influenţele reciproce. Italia pare să exercite, timp de o jumătate de secol, o puternică atracţie, care de altfel s-a exagerat, sub pretextul că Roma îşi redobândeşte, sub Iulius al II-lea (1503–1513) şi Leon al X-lea (1513–1521), rolul său de capitală. Într-adevăr, se deschid noi şcoli, care cer în plus studierea amănunţită a omului şi nu copierea înaintaşilor, legile frumosului, ale nudului sau ale expresiei. Se poate afirma, în principiu, că influenţa florentină, concurată, de altfel, de cele din Pavia, Roma, Bologna sau Veneţia, s-a manifestat mai mult în decoraţia ansamblurilor decât în chiar structura lor. Renaşterea nu se confundă cu italienismul, nici cu imitaţia artei antice.

Mai mult ca niciodată este marcată personalitatea artiştilor. Anonimatului din opera medievală, secolul al XV-lea îi substituie nume. Numelor, secolul al XVI-lea le substituie vieţi. Biografi, precum Vasari (1512–1574), care a fost, de asemenea, pictor, completează informaţiile furnizate de scrisorile sau de tratatele lăsate de marii creatori. Da Vinci, Michelangelo, Benvenuto Cellini nu sunt doar artişti, ci şi scriitori, savanţi, gânditori.

Nimeni ca Leonardo, fiul bastard al unui notar din Florenţa, născut la Vinci în 1452, n-a meditat mai profund

asupra artei sale. Manuscrisele sale, păstrate la Paris şi Londra, *Tratatul de pictură*, lecţiile sale atestă aceasta tot atât cât rarele opere care ne-au rămas de la el. Chinuit de pasiunea de a descoperi şi de a înţelege, ca şi de iubirea de frumos, el face din arta sa un „produs al minţii" şi o „consolare divină". Iată de ce *Fecioara între stânci* (1483), *La Belle Ferronnière*, *Cina* pictată pentru refectoriul de la Santa Maria delle Grazie din Milano (1497–1498), pe când era inginer şi sculptor, arhitect, regizor al ducelui Ludovic Maurul, *Sfânta Ana cu Fecioara şi pruncul Iisus* (spre 1502), cartoanele pentru *Bătălia de la Anghiari* (1504–1506, cunoscute din copii), *Gioconda* (sau *Giocondele*?), retuşată şi plimbată ani de-a rândul până în ziua în care Francisc I a plătit-o cu 4 000 de ducaţi de aur, *Sfântul Ioan Botezătorul*, *Bachus*, desenele, păstrate la Luvru, atestă încă o alianţă, până atunci necunoscută, între modeleul redat în maniera cea mai fidelă şi o spiritualitate aproape supranaturală. Un joc de umbre transparente, care sunt mai degrabă, în jurul liniilor, o penumbră (sfumato) sau un fondu, conferă surâsurilor şi trupurilor personajelor sale freamătul imperceptibil al vieţii. Da Vinci moare, în 1519, la castelul Cloux, în apropiere de Amboise, în care îl instalase regele Franţei, în 1516. De la el se inspiră, în Italia de Nord, Beltraffio, Solario, da Seste şi mai ales Luini (1480–1532) şi Sodoma (1477–1549), fără a-i mai aminti pe toţi pastişiştii flamanzi. Să-i lăsăm deoparte pe florentinii Fra Bartolomeo (1475–1517) şi discipolul său Andrea del Sarto (1481–1531), doi coloriştii; *Fecioarele* celui de-al doilea, armonioase şi tandre, *Cina* sa de la mănăstirea San Salvi combină cunoscutul sfumato al lui da Vinci cu o atmosferă luminoasă.

Declinul şcolii florentine, grăbit de revoluţiile de la sfârşitul secolului al XV-lea şi de războaie, se datorează

mai ales revelaţiilor romane a lui Rafael şi Michelangelo, pictori şi arhitecţi totodată. Împreună cu Bramante, aceştia fac într-adevăr, din Roma o capitală a artei. Însă, cel dintâi, fiul unui pictor din Urbino, Giovanni Santi, şi ajutorul unui pictor din Perugia, Vanucci, zis Peruginul, sau mai curând al şefului său de atelier Pinturicchio (1500–1504), depinde în mod strâns de tradiţia umbriană, mult mai puţin sculpturală sau intelectuală ca aceea din Florenţa. Doi alţi strămoşi spirituali ai lui Rafael (1483–1520), cu un caracter atât de impresionabil şi de feminin, sunt Giovanni Bellini (1430–1516), fondatorul şcolii veneţiene, şi pictorul-orfevrier Francia, din Bologna. Rafael a preluat de la aceştia doi, prin compatriotul său Viti, gustul pentru contururile pure, formele voit opulente şi blândeţea radioasă.

Cu o viaţă eroică şi triumfală, copleşită de atenţia papilor şi de favorurile publice, el rămâne în amintire ca un adolescent de geniu, capabil să picteze sau să realizeze cartoane pentru sute de tablouri, să decoreze cu frescele sale atât Sălile (Stanze), de la Vatican cât şi cele treisprezece Loggia din Galeria acoperită, să conducă, pe lângă Bramante, mort în 1514, lucrările de la San Pietro din Roma, să fie inspectorul antichităţilor şi al monumentelor din Roma şi să opereze, în arta sa, contopirea celor două idealisme, antic şi creştin. Madonele sale, precum *Sposalizio*, *Frumoasa grădinăreasă*, tablourile precum *Rugăciunea*, *Foligno*, *Marele Duce*, *Casa Tempi*, *Sfântul Sixtus*, *Fecioara cu peştele*, *Fecioara în jilţ*, *Fecioara între papă şi Sfânta Barbe*, *Sfânta Familie* de la Luvru, marile sale compoziţii: *Şcoala din Atena*, *Disputa Sfântului Sacrament*, *Parnasul*, *Eliberarea Sfântului Petru*, *Schimbarea la faţă*, lucrările sale inspirate din *Biblie* şi din *Evanghelie*, reproduse neîncetat în iconografie, au dat impresia, timp de secole, că au condensat în ele toată

sensibilitatea şi frumuseţea italiene. Chiar şi coloritul lui Sebastiano del Piombo (1485–1547), succesorul său, nu te lasă să uiţi influenţa maestrului său. Din 1516 până în 1519, fraţii Van Aelst din Bruxelles ţes tapiseria *Faptele Apostolilor* după cartoanele lui Rafael — prin aceasta, imitaţia servilă a picturii devine, astfel, una din legile tapiseriei, atât în atelierul provizoriu de la Fontainebleau (1532) cât şi în cel din Ferrara.

Florentin de origine, Michelangelo Buonarroti (1475–1564), lucrează mai întâi la Florenţa pentru Lorenzo Magnificul, ale cărui colecţii îl uluiesc. La vârsta de douăzeci de ani, sculptează un *Cupidon adormit*, care trece drept operă antică. *Pietà* (1498) şi *David* (1504), capodopere de anatomie în marmură, îi consacră faima. Iulius al II-lea îl cheamă la Roma, în 1505. Grupul elenistic *Laocoon*, dezgropat în 1506, este pentru el o revelaţie. Din mormântul comandat de papă nu poate realiza decât *Moise* şi *Sclavii*, fiindcă, între 1508 şi 1512 trebuie să decoreze cu o frescă bolta Capelei Sixtine (*Crearea Evei*, *Sibile şi Profeţi*). Pentru Clement al VII-lea, Michelangelo va sculpta statuile şezând a lui Iulius şi a lui Lorenzo de Medici (*Il pensieroso*) şi cele patru personaje culcate pe mormântul lor: *Seara şi Aurora*, *Ziua şi Noaptea*. Pe zidul de fundal din Capela Sixtină el pictează, pentru Paul al III-lea, imensa frescă a *Judecăţii de Apoi* (1535–1541). În 1550, sculptează cu înverşunare şi dragoste emoţionanta *Coborâre de pe Cruce*, neterminată, de la Catedrala din Florenţa. Acceptă, la vârsta de şaptezeci şi doi de ani, să devină arhitectul bazilicii San Pietro; modificând planul iniţial, el dă fiecărui pilon al domului 70 de metri circumferinţă, construieşte tamburul fără colonadă şi defineşte planul domului oval, larg de 42 de metri şi înalt de 52, pe care îl vor termina succesorii săi. Acest gust pentru

măreţie, sublimă dar coerentă, se regăseşte în toate creaţiile sale. Muşchii bine evidenţiaţi ai nudurilor sale, impetuozitatea personajelor supraumane exprimă un suflet sălbatic şi neliniştit, pentru care „mii de plăceri nu valorează cât un zbucium".

Lecţiile sale îl inspiră pe orfevrierul şi şlefuitorul Benvenuto Cellini (1500–1571), autorul lui *Perseu învingător*, al *Solniţei lui Francisc I* (1543) şi al *Nimfei de la Fontainebleau*, pe sculptorul Jean Boulogne de Douai (1524–1608), autor al lui *Mercur luându-şi zborul*, şi pe mulţi alţi sculptori până la Rodin. În arhitectură, acţiunea sa se înscrie în marea mişcare începută cu publicarea şi studierea tratatelor arhitectului roman Vitruviu şi săpăturile arheologice poruncite de Iulius al II-lea (1503–1513) la siturile antice: de la Bramante din Urbino (1444–1514), care conduce primele lucrări de la San Pietro, stilul faţadelor este mai auster, mai „clasic". Coloanele joacă un rol mai degrabă constructiv decât decorativ. Bramante inventează traveea ritmică, împărţind neregulat spaţiul dintre pilaştri, Sangallo, Pandolfini şi Rafael lanţurile de unghiuri, brâurile de muluri, ferestrele încadrate de frontoane (palatul Farneze), Michelangelo mărimea colosală a pilaştrilor, înălţându-se pe două etaje (palatul Senatorului), frontoanele gravate sau cioplite (Porta Pia).

Nordul Italiei practică o artă mai prietenoasă. Arhitectul Sammicheli la Verona şi Veneţia, din 1525 până în 1550, păstrează coloanele pe etaje la faţadele palatelor sale. Jacopo Tatti (1486?–1570), supranumit Sansovino, cunoscut la Veneţia prin sculpturile şi lucrările sale ca arhitect, înveseleşte Biblioteca San Marco (1536) cu balustrade, frize şi statui în relief, care amintesc de Rafael. El utilizează un motiv răspândit la Vicenţa de Andrea Palladio (1508–1580), acela al arcadei căzând deasupra

unui ordin minor şi încadrată de un ordin major. „Motivul lui Palladio" evidenţiat de policromia marmurilor, va inspira sculptura clasică până Revoluţie.

În pictură, şcoala de la Veneţia se distinge prin intensitatea coloritului. Vivarini îi transmit, în secolul al XV-lea, în email şi în marmură, Madonele bizantine, dar şi îngerii şi amoraşii; Gentile Bellini (1429–1507) şi Carpaccio (1460?–1525?) pictează procesiuni şi legende, aurite ca lumina veneţiană. Însă Giovanni Bellini (1430–1516), fratele celui de mai înainte, va fi cel care, trecând de la maniera aspră a lui Mantegna la poezia lui Giorgione (1476–1510), va afla toate avantajele care se pot obţine din tonurile cele mai vii, în special de galben, din sclipirile şi mângâierile unei lumini. În aceeaşi epocă, tapiserii şi maeştrii sticlari din Nord descoperă, de asemenea, şi fac să strălucească, în lână sau în vitralii, bogăţiile galbenului exploziv. Alături de auriul, de albastrul sau de nuanţele fumurii ale secolelor precedente, secolul al XVI-lea pare să preţuiască în mod deosebit această tonalitate, ca pe semnul său distinctiv. Prin aceasta se exprimă dragostea sa pentru tinereţe şi viaţă.

Tiziano Vecellio, cunoscut ca Tiţian, născut la Pavia, în munţii din Cadore, în jurul anului 1489, şi adus la vârsta de zece ani la Veneţia, intră în ucenicie la Zuccato, apoi la Giovanni Bellini, după care colaborează cu Giorgione (mort în 1510), pictor de alegorii, de „conversazioni", în care înfăţişează trupuri frumoase (*Furtuna*, la Veneţia; *Curtezana*, la Viena); din această perioadă datează, fără îndoială, *Concert câmpenesc*, care se află la Luvru, şi *Venus dormind*, care se păstrează la Dresda. Pielea catifelată a personajelor, profunzimea cerurilor, intensitatea umbrelor se regăsesc în cele 4 000 de tablouri din perioada maturităţii, pictate în general pe pânză, în culorile

strălucitoare şi calde pe care le dă uleiul, realizate la Veneţia, Padova (1511), Roma (1514 şi 1546) sau la Augsburg (1548, 1550–1551), unde l-a chemat Carol Quintul: tablouri cum ar fi *Punerea în Mormânt*, de la Luvru, *Înălţarea Fecioarei*, *Fecioara familiei Pesaro* (de la Veneţia), *Îndemnul la iubire* (de la Roma), *Carol Quintul la Mühlberg* (de la Prado), *Bărbatul cu mănuşa* (Luvru) sau chiar portretele Isabellei d'Este, al papei Paul al III-lea, al lui Francisc I şi al dogelui Gritti, prin care trăiesc etern stăpânii Europei de atunci.

Strălucirea picturii veneţiene supravieţuieşte, după moartea lui Tiţian (1576), în decoraţiile fastuoase şi senine ale lui Veronese (1528–1588) sau zbuciumate ale lui Tintoretto (1518–1594). Timpurile moderne au preferat, cu toate acestea, să reţină picturile voluptuoase ale lui Correggio, pe numele său adevărat Antonio Allegri (1489?–1534), un singuratic ce s-a preumblat pe la Mantova, Parma, Milano şi, probabil, pe la Roma. Pielea personajelor sale iradiază o lumină lăptoasă, care accentuează vibraţia languroasă a clarobscurului. Amintim *Căsătoria mistică a Sfintei Ecaterina*, *Antiope* (Luvru), *Naşterea*, *Madona şi Sfântul Gheorghe* (Dresda), *Iupiter şi Io*, *Răpirea lui Ganymede* (Viena), decorul în perspectivă verticală de la Domul din Parma (1526). Prin picturile sale se exprimă poate cel mai bine îngăduitoarea senzualitate a Renaşterii catolice şi italiene.

Artiştii flamanzi şi germani se adresează, în orice caz, mult mai puţin simţurilor sau inimii. Pe lângă romaniştii care trec Alpii pentru a studia maeştrii italieni, precum J. Gossaert sau B. Van Orley, îl amintim pe Quentin Matsys (1466–1530), care lucrează mai ales la Leuven şi Anvers (1515 *sq.*), acordă un loc idealismului nou şi patetismului de tipul Van der Weyden în tablourile sale

Coborârea de pe Cruce (Anvers), *Sfânta Ana* (Bruxelles) şi *Fecioara rugându-se* (Londra), dar rămâne în tradiţia realistă şi maliţioasă a Flandrei ca pictor de portrete şi de tablouri istorice, cu portretele lui Erasmus, Pierre Gilles, a *Zarafului şi nevestei sale.* Această tradiţie pe care o regăsim, dar cu încă şi mai multă savoare sau bufonerie la Hieronymus Bosch (sau Van Aeken, 1450–1516), pictor, sculptor şi gravor al nebuniei omeneşti, şi la Pieter Brueghel cel Bătrân sau Hâtrul (1530?–1569), portretist fidel şi colorat al vieţii rustice şi al atrocităţilor războiului.

Numeroasele gravuri şi rarele tablouri ale lui Engelbrechtsz şi Lucas van Leyden, morţi în 1533, dovedesc un gust asemănător pentru scenele de familie şi comice, de o execuţie care trimite cu gândul la Dürer. Ambii fac parte, la origine, din şcoala olandeză, asupra căreia străluceşte încă, pentru mult timp, geniul unui străin, al unui german: Hans Holbein cel Tânăr (1497–1543).

Fiul unui pictor din Augsburg, format de tatăl său şi de Hans Burgkmair, el plecase în 1515 la Basel, călătorise în Italia Septentrională, în Flandra, în Anglia (1526–1528), devenise prietenul lui Erasmus şi al lui Thomas Morus, fusese exilat din Basel pe timpul Reformei (1532) şi murise la Londra, ca pictor al curţii. Cultului germanilor pentru detalii, vervă şi chiar alegorie, el îi adaugă, în portretele şi vinietele sale, un simţ al modeleului şi al eleganţei libere, care i-au adus imitatori, până şi în Franţa. Reţinem ilustraţiile sale pentru *Elogiul Nebuniei*, planşele intitulate *Simulacrele Morţii*, tablourile sale: *Hristos* (la Basel), *Familia artistului*, *Ambasadorii francezi* (National Gallery), portretele: Erasmus, Jane Seymour, Richard Southwell, Cristina a Danemarcei, Henric al VIII-lea, tânărul necunoscut de la Viena, aproape toate răspândite în locuri departe de „ingrata sa patrie".

Lucas Cranach (1472–1553) întemeia, în aceeaşi epocă, şcoala saxonă. Prieten cu Luther şi cu soţia acestuia, cărora le pictează portretele, vrea să ignore frumuseţea italiană. Nudurile sale, chipurile şi compoziţiile sale mitologice seduc sau amuză prin tratarea lor rustică. În Franken, Mathis Neithart, zis Grünewald (1460?–1528), şi în Alsacia, Hans Baldung Grien (1484?–1545) se afirmă când ca aspri colorişti, când ca desenatori originali până la extravaganţă. Această vervă germanică, mergând până la romantismul lui Altdorfer, pictor din Regensburg (1480–1538), şi imprimând atâta originalitate gresiilor renane din Köln, Siegburg şi Raeren, sau până la bronzurile lui Peter Vischer cel Tânăr (Innsbruck), sau până la armurile din Augsburg, modelate cu ciocanul, gravate şi incrustate, sau până la faţadele pictate ori împodobite cu medalioane, din oraşele din Sud, pare să fie înăbuşită, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, de către tulburările civile şi influenţa Italiei.

Gustul italo-antic s-a impus cel mai rapid în Franţa şi a durat, probabil, mai puţin. Marile vitralii de la castelul Mehun-sur-Yèvre, ferestrele cu cercevele, arcurile în formă de toartă de coş, galeriile din curţi, plafoanele compartimentate, tapiseriile etc. din castelele secolului al XV-lea reprezentau, de altfel, un efort original spre confort şi spre o formă de lux şi de viaţă socială care erau în concordanţă cu însuşi principiul Renaşterii. Zidurile crenelate şi galeriile lor, tranşeele sau şanţurile de apărare cu apă, turnurile de pază nu mai însemnau decât nişte ornamente şi niciodată arhitectura civilă nu manifestase, în Franţa, o asemenea tinereţe. Printre cei 22 de artizani recrutaţi de la Neapole de către Carol al VIII-lea, în 1494, nu exista nici un pictor, dar este citat un specialist în ornamente de stuc, nişte turnători de alabastru, un marchetier şi un tâmplar

(Domenico da Crotona), la curent cu elementele decorative impuse de Donatello sau de autorii *Mănăstirii din Pavia*: *rais-de-cœur*[19], ghirlande de frunze sau plante încolăcite, rozete, cornuri ale abundenţei, delfini, candelabre... Influenţa lor s-a exercitat, mai ales, în mobilierul şi ornamentaţia palatelor franceze, a căror construcţie le-a fost încredinţată meşterilor locali. Se pare, potrivit arhivelor, că arhitectul Fra Giocondo n-a fost folosit decât la lucrările de inginerie. Sculptorul Guido Mazzoni, supranumit şi Paganino, instalat la Paris, din 1495 până în 1516, şi însărcinat să execute monumentul funerar, astăzi dispărut, al lui Carol al VIII-lea, n-a avut influenţă asupra sculptorilor de statui din regiune.

Acest aport ornamental n-a modificat deloc, de altfel, până în jurul anului 1530, structura castelelor de pe Loara, ale căror deschideri din faţadă, acoperişuri şi coşuri înalte, chiar şi turnuri au rămas în linia tradiţiei marilor edificii şi a palatelor construite la Rouen, la Bourges sau la Paris în ultimii cincizeci de ani. Tradiţiile franceze, mai ales în pitoreasca Touraine, au rămas adeptele simetriilor arhitecturii florentine sau romane până la Henric al II-lea. Chiar şi la Blois, spre care s-au îndreptat eforturile regilor, aripa Ludovic al XII-lea (1503), cu pietrele sale de colţ albe, cu panourile din cărămidă roşie, cu acoperişurile din ardezie albastră, cu galeriile cu stâlpi, păstrează nota de autentică veselie franţuzească. Aripa Francisc I (1524), în pofida pilaştrilor cu capiteluri ionice sau corintice, a nişelor cu statui de pe frontoane şi a arabescurilor, reia o concepţie arhitecturală necunoscută de italieni, aceea a scării-turn. Nu se va începe decât abia în 1528, sub îndrumarea sculptorului şi ceramistului Girolamo della Robbia, să i se

[19] Ornament linear, alcătuit din frunze în formă de inimă alternate cu vârfuri de lance. (N. tr.)

dea decorului antic un caracter arhitectural — castelul Madrid, în apropiere de Paris, înlocuia coloana cu pilonul şi încorona ferestrele cu un fronton. Domenico da Crotona, supranumit Boccador, care a venit să locuiască la Paris în 1531, unde a creat planurile Primăriei, proiectează fusurile coloanelor pentru faţadă, care nu vor fi ridicate decât în 1608.

La Fontainebleau (1530 *sq.*), Francisc I s-a ocupat, mai ales, de decorarea interiorului. Aceasta le-a fost încredinţată unor pictori italieni: Rosso (1494–1540), discipolul lui Rafael şi-al lui Michelangelo, şi Primaticcio (1504–1570), elev al lui Giulio Romano şi, prin acesta, al lui Rafael. Ei au adus moda stucaturilor în altorelief, alternate cu frescele, nudurile zvelte, subiectele mitologice, încolăcirile şi ghirlandele, un oarecare fast declamatoriu împotriva căruia francezii au reacţionat după moartea regelui (1547).

Trecând direct la studiul Celor Vechi sau a mulajelor aduse de la Roma în 1543, Jean Goujon, autorul Fântânii Inocenţilor din Paris (1549), a tribunei Cariatidelor de la Luvru (1550), al Lunilor de la fosta Primărie din Paris, el este cel mai atic dintre sculptorii francezi. El a inspirat Cariatidele lui Domenico Florentino de la Joinville (1551–1552). Sebastian Serlio, teoreticianul arhitecturii clasice, venit la Fontainebleau în 1541, cel care a construit edificiul Grand Ferrara (1544–1546) şi castelul de la Ancy-le-Franc (1546), le oferă lui Philibert Delorme şi lui Pierre Lescot modele pentru faţadele în manieră antică. Însă cel dintâi a întreprins, la rândul său, în 1533, o călătorie la Roma, ca şi Jean Bullant, discipolul său: la castelul de la Anet (1548–1558) şi la Tuileries (1564–1570), ca şi la Chantilly sau la Ecouen, ei au combinat ornamentele antice cu elemente naţionale şi pitoreşti, geamurile-lucarne

sau gheretele de pază de pe terase. Pierre Lescot, senior de Clagny (1515–1578), căruia i se încredinţează, în 1546, reconstrucţia Luvrului, a ridicat aripa Henric al II-lea inspirându-se după palatul Farneze, dar a suprimat lucarnele şi a încoronat faţadele cu un cat scund, asemănător aticului. La sfârşitul domniei regelui, gravorul şi arhitectul Du Cerceau, care a publicat numeroase culegeri de arhitectură şi de artă decorativă, i-a putut declara: „Nu va mai fi nevoie să recurgem la ajutorul străinilor." Deoarece, la rândul lor, Pierre Bontemps, sculptor al monumentului funerar pentru Francisc I de la Saint-Denis (1548–1559), Ligier Richier, sculptor al mormântului pentru Saint Mihiel (1560), şi Germain Pilon, autorul celor *Trei Graţii* care poartă inima lui Henric al II-lea (1561), al statuilor mormântului său şi al celui pentru Birague, sunt mai mult observatori şi portretişti decât imitatori ai stilului de la Fontainebleau.

În vremea Renaşterii, ca şi în Evul Mediu, Franţa îşi datorează renumele în special arhitecţilor şi sculptorilor săi — un agent spaniol admira, în 1556, Luvrul lui Pierre Lescot, iar italianul Vasari afirma că Fontainebleau este o nouă Romă. Însă, în pictură, dependenţa de Italia este cu atât mai strânsă cu cât gravurile italiene, răspândite pretutindeni de către Marc-Antoine (1510), reproduc operele lui Rafael sau ale lui Giulio Romano şi artiştii italieni chemaţi la Fontainebleau nu au de luptat cu nici o concurenţă. Iată de ce *Eva Prima Pandora* de la Luvru, atribuită lui Jean Cousin, seamănă atât de mult cu *Nimfa* de bronz a lui B. Cellini (1543) şi cu *Venera* lui Giorgione, în vreme ce *Judecata de Apoi* aminteşte de Michelangelo.

Franţa îşi arată originalitatea în artele grafice. Jean Clouet, mort în 1540, fiul său François, mort în 1572, Corneille din Lyon (sau din La Haye), mort după 1574,

Jean Decourt, cei doi Dumonstier, ne-au lăsat, în creion şi în sanguină, nişte desene şi portrete, greu de atribuit, dar admirabile ca fineţe spirituală. De la sfârşitul secolului al XV-lea, parizienii au devenit foarte pricepuţi în producerea de Livres d'Heures[20]. Prin claritatea tiparului, prin ornamentele în stil italian, dar sobre, G. Tory, în jurul anului 1525, îi concura pe veneţieni. La mijlocul secolului al XVI-lea, cărţile ilustrate lyoneze se mândreau cu vinietele sau cu bordurile bogate ale lui B. Salomon, în vreme ce se înmulţeau stampele de propagandă estetică, operele lui J. Mignon, R. Boivin, Du Cerceau sau J. Cousin. Un bancher, Jean Grolier, înnoieşte în jurul anului 1525, la Paris, tehnica legării volumelor, ale căror împletituri policrome te duc cu gândul la pasmanterie sau la broderie, dacă nu chiar la ornamentele pentru dulapurile de vase, aduse la modă de către Ph. Delorme la castelul din Anet. În sfârşit, pictorii pe sticlă, folosind geamuri duble sau triple, tehnica tăierii cu diamantul, culorile preparate cu praf de sticlă şi mai ales cu galben de argint[21], obţin ansambluri mai minuţioase şi totodată mai ample.

Emailurile din Limoges, pictate pe bronz, deja celebre în 1500 (amintim de familia Pénicaud), sunt reînnoite spre 1540 de către Léonard Limosin, care se inspiră pentru realizarea delicatelor sale plăcuţe colorate după desenele în creion sau portretele contemporanilor săi. Exemplul ceramicii de artă importată în Franţa de către G. della Robbia în 1518 suscită emulaţia faianţarilor din Rouen sau din Saint-Porchaire (Deux-Sèvres) şi mai ales descoperirile originale ale lui Bernard Palissy, începând

[20] Cărţi dedicate unui moment sau personaj celebru, realizate la comandă, care se remarcau prin miniaturile bogate şi caligrafia deosebită. (N. tr.)

[21] Vopsea obţinută prin cimentarea sulfatului de argint cu ocru pe sticlă, folosită în arta vitraliilor. (N. tr.)

din 1535. Sticlar, decorator de clădiri, decorator de grădini, producător de emailuri, el închipuie în lut ars „figurine rustice" care „apropie arta de natură". Vopselurile sale vitrifiate nu ascund lutul sub un strat opac, ci îl colorează aidoma jaspului şi-i exaltă formele.

Peninsula Iberică a impus, la rândul său, în faţa romanismului, vigoarea tradiţiilor şi a caracteristicilor sale. Arta religioasă adoptase în secolul al XIV-lea formulele pictorilor din Siena, iar în secolul al XV-lea, pe cele ale imageriei din Flandra sau din Picardie, ale tapiserilor din Paris, ale arhitecţilor din Köln sau din Bruxelles. Însă arta mudejară din Spania sau maură din Portugalia, cu împletiturile sale şi formele geometrice ameţitoare şi orbitoare, rămăsese arta profană şi populară. La Toledo ca şi în Catalonia, orfevrăria, artizanatul în fier impuneau fantezia lor pe jumătate orientală, bogăţia, pompa şi auriturile lor atât sculptorilor francezi imigraţi cât şi arhitecţilor locali. Acest stil înflorit sau cizelat este numit plateresc[22].

El se descoperă în epoca Regilor Catolici, atât sub dalta gravorului Juan Güas, autorul palatului Infantado de la Guadalajara (1483) şi al sanctuarului San Juan de los Reyes din Toledo, cât şi în lucrările policrome din lemn ale burgundului Phillipe Biguerny la catedralele din Burgos (1498–1513), din Toledo (1504 şi 1538), din Palencia (1505) şi de la Capela Regală din Granada (1506–1517). Mărimea neobişnuită a catapetesmelor sau zidurile monumentale ale mănăstirilor permit ornamentaţiei să desfăşoare o splendoare rară.

Fără îndoială, influenţa italiană şi-a făcut apariţia în pictură încă din 1492, în portretele Regilor Catolici (la Prado), iar în sculptură, în mormântul Infantelui Don Juan de la Avila, din 1507. Amintim aici activitatea lui D. Fancelli, ca şi pe acelea

[22] Din spaniolul *platero* – giuvaergiu, orfevrier. (N. tr.)

a lui Fiorentino şi a lui Moreto din Aragon, sau a fraţilor Indaco din Granada şi Murcia (1520–1526); Paolo de San Leocado din Valencia şi cei doi fraţi Ferrando sunt discipolii lui da Vinci. Însă pictorul Pedro Berruguete, autorul catapetesmelor din Avila (1499–1504), impune modeleul său viguros, energia absolut castiliană, auriturile şi brocarturile cu desene impresionante, unei întregi şcoli. Fiul său Alonso îşi va face ucenicia la Florenţa (1508) şi pe lângă Michelangelo — în 1520, când se întoarce, îmbogăţeşte şi mai mult, la Palencia, tipul spaniol de monumente funerare de marmură, sub o arcadă şi, mai ales, pentru a decora *la silleria* de la catedrala din Toledo, magistral studiată, el înmulţeşte braţele monstruoase, gesturile frenetice. În Aragon, Damian Forment şi Tudelilla adaptează nudurile, coloanele şi nişele din arta italiană sau grecească la masa impresionantă a catapetesmelor spaniole (Huesca, 1520; Jaca, 1538).

Arhitecţii, timp de cincizeci de ani, păstrează *loggia* pe faţadă şi turnurile care flanchează palatul, chiar şi atunci când Carol Quintul (1519–1555) îşi manifestă gustul pentru arta antică, atât la palatul Alcazar din Toledo, cât şi la cel din Madrid. Pedro şi Luis Machuca îi construiesc, la Granada, un palat cu o curte circulară, cu două ordine suprapuse, în vreme ce la catedrala Diego de Siloé inaugurează ordinul corintian interior. Filip al II-lea, amator de o măreţie mai sobră, îi comandă lui Herrera să-i construiască, în mijlocul unui platou pustiu, imensul edificiu al Escorialului, care serveşte, simultan, drept palat, mănăstire şi cimitir (1563–1584).

În Portugalia, arta manuelină[23] se caracterizează printr-un gust pronunţat pentru geometrie, pentru torsade şi pentru realismul în care se topesc, rând pe rând,

[23] De la regele Manuel I (1495–1521) – stilul decorativ, abundent şi complex, specific arhitecturii gotice portugheze de la sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea. (N. tr.)

influenţele flamande, maure şi altele. Este ceea ce se poate constata la mănăstirea din Belem, la capelele din Batalha, la biserica din Thomar. Fantezia sculptorilor se amuză imitând un decor vegetal la deschizăturile uşilor şi ferestrelor sau în curburile arcurilor (Alcobaça, Evora, Sintra). Pereţii sunt îmbrăcaţi în faianţă. Pictura rămâne în tradiţia maestrului Nuno Gonçalves, autor al unei emoţionante *Adoraţii a Sfântului Vincenţiu* (1460) — două şcoli, la Lisabona şi la Vizeu, se alcătuiesc în jurul lui Jorge Affonso (mort în 1540) şi a lui Vasco Fernandes (1480–1545?). Gregorio Lopez şi fiul său, apoi portretistul Morais se remarcă la sfârşitul dinastiei de Avis (1550–1580). Sub Juan al III-lea, arta italiană se impune din ce în ce mai mult în construcţiile de la Belem, Thomar sau Evora, dar coloniştii duc cu ei în Africa sau în Indii formele pur tradiţionale care le hrănesc nostalgiile.

Două cauze explică întârzierea Angliei în pictură şi sculptură: distrugerea sistematică a imaginilor religioase după 1534 şi învecinarea cu Ţările de Jos. În ciuda eforturilor lui Henric al VII-lea şi ale lui Henric al VIII-lea de a dezvolta în jurul lui John Brown o artă locală, cei mai mari pictori rămân cei străini, germani ca Holbein (1526 *sq.*), olandezi ca Gwillin Stretes, A. Moor sau Key, italieni ca Zucchero (1574 *sq.*). Abia sub domnia reginei Elisabeta (1558–1603), doi miniaturişti englezi, John Bettes şi N. Hilliard (născut în 1547), vor conferi portretelor fermitate şi fineţe. Italienii, chemaţi încă din 1512 pentru a sculpta mormintele regilor, al lui Young sau al lui Wolsey, impun gustul pentru capitelurile compozite, pentru împletiturile exuberante, pentru plafoanele cu lambriuri de lemn şi de stuc aurit, în perioada în care se dezvoltă luxul privat. Nu vom aminti decât de o originală galerie care separă corul de naos: aceea din capela de la King's

College, în Cambridge (1532–1536). Însă, la sfârşitul secolului, efigiile morţilor descărnaţi pe linţolii, lambriurile de lemn în careuri de şah sau în alte forme geometrice, exprimă în austeritatea lor o voinţă de a da prestanţă sculpturii existente deja în tradiţia secolului al XV-lea.

Arhitectura este mult mai originală. Sub Henric al VIII-lea, o dată cu reinstaurarea siguranţei în ţară, s-au văzut castelele transformându-se în locuinţe plăcute, mărindu-se în jurul uneia sau mai multor curţi interioare rectangulare sau a unui culoar central, împodobindu-se cu baluştri, cu largi rezalite dotate cu câte trei ferestre pentru a pătrunde lumina, dezvoltându-se mari galerii interioare, luminate pe două laturi — păstrându-se, totodată, portalurile în formă de turnuri, crenelurile, pintenii triunghiulari ai zidurilor, înaltele linii verticale şi cercevelele scunde. Influenţa italiană, prezentă în Hampshire, s-a limitat la decor. Astfel s-a întâmplat la Hampton Court (1515–1536) sau la Nonesuch, palat construit pentru Henric al VIII-lea de către Antonio Toto, după modelul englezesc cu două curţi. Spre 1565, apăreau curţile cu trei laturi şi planurile de construcţie în forma literei E sau H, o dată ce începuseră să se exercite influenţele nordice. Din vremea „haosului Tudorilor" singurele nume care se reţin sunt cele ale arhitecţilor John Thorpe, Th. Tresham şi ale fraţilor Smithson. Aceasta este epoca „Fericitei Anglii".

Pătrunderea artistică a ţărilor slave din Nord s-a produs pe cale comercială şi politică — văile marilor fluvii, defileul Moraviei, porturile sau agenţiile comerciale de la Gdańsk, Pskov şi Novgorod. Între capitalele lor, boemiene, poloneze sau ruse, „Castelul" (Hradczany la Praga, Wawel la Cracovia, Kremlin la Moscova), veritabil oraş în oraş, voia să rivalizeze cu cele mai frumoase ansambluri din Sud şi din Occident.

La Praga, ampla mişcare de reconstrucţie începută de Carol al IV-lea de Luxemburg (1346–1378), întemeietorul Universităţii (1348) şi marele ctitor de biserici, este întreruptă de schisma husită, dar se reia o dată cu Vladislav al II-lea Iagello (1471–1516) şi mai ales cu Habsburgii, Ferdinand I (1526–1564) şi Rudolf al II-lea (1576–1612). Sculptorul ceh Mathias Rysek (1445–1506) decorează cu un acoperiş înalt, cu patru pante, Turnul Prafului de Puşcă. Arhitectul Ried, în aceeaşi perioadă, va da numele său unei aripi a castelului. Cele două turnuri de la Sfânta Maria din Tyn, flancate de câte opt turnuleţe cu fleşe subţiate, datează din 1510. Ferdinand I a cerut să se construiască în stil nou şi clopotniţa catedralei Sfântul Vit — două lanternouri suprapuse şi încadrate de urcioare metalice. Italienii, destul de târziu chemaţi, au proiectat parcul, au ridicat aici Belvedere (1538–1558) sau au contribuit, împreună cu arhitecţii germani, la restaurarea castelului ars în 1541. Stilurile „toscan" şi corintic decorează o parte din Primăria oraşului, Palatul Episcopal, Palatele Sternberg şi Schwarzenberg. Vasta Sală Germană, una dintre cele 711 încăperi de la Hradczany, a devenit, sub Rudolf al II-lea, Galeria de Bele-Arte.

Soţia regelui Cazimir al IV-lea Iagello (1447–1492), încurajează la Cracovia cultura germană din Franken: Wit Stwosz (sau Veit Stoss) sculptează marele Hristos de piatră, imensa catapeteasmă aurită de la Sfânta Maria şi Mausoleul regelui. Buonacorsi, preceptor al prinţilor, deschide epoca de influenţă italiană. Sigismund cel Bătrân sau cel Mare (1506–1548), se căsătoreşte cu o Sforza, înfrumuseţează Catedrala din Wawel şi, în special, Capela Sfântului Sigismund, cere să se clădească din nou castelul incendiat în 1499, cu două etaje de arcade şi o colonadă, însărcinându-l pentru aceasta pe arhitectul

Francesco della Lora. Spre 1550, un polonez, Gabriel Slonski, construieşte portalurile rectangulare şi curţile cu coloane pentru negustorii bogaţi din Kanonicza, în vreme ce suveranul îşi mută capitala la Varşovia.

La Moscova, Ivan al III-lea cel Mare, căsătorindu-se în 1472 cu nepoata ultimului împărat bizantin, Sofia Paleologu, crescută la Roma, îi atrage în capitala sa pe Aristotel Fioraventi din Bologna, Alevisio Novi din Milano, Marco Ruffo şi Solario. Aceştia se familiarizează mai întâi cu arta bizantină de la Vladimir pentru a construi catedralele de la Kremlin. Dar Sala Tronului (1487–1491), cu bosajele în formă de vârfuri de diamant, biserica funerară a ţarilor (1505–1509), cu faţada sa cu două etaje, pilaştrii şi nişele sale amintesc de palatele din Ferrara şi Veneţia. Atunci începe o vastă mişcare de construcţie pe întreg teritoriul rusificat. Bisericile de lemn, cupolele bizantine sunt înlocuite cu biserici de piatră, cu acoperişuri piramidale, flancate sau nu de mici cupole rotunde. Ornamentele predilecte sunt arcurile în acoladă sau suprapuse, colonetele masive şi baluştrii. Piramida din Kolmenskoie (1532) serveşte drept model pentru celelalte. Doi arhitecţi ruşi, Barma şi Postnik, ridică la marginea Pieţei Roşii piramida şi cupolele bisericii Preafericitul Vasili (1555–1560). La Novgorod, până şi iconografia întinereşte în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, dobândind un caracter narativ, în acelaşi timp în care îşi face apariţia portretul. Arta miniaturilor începe să îmbogăţească multe colecţii private.

Am fi putut demonstra şi cu alte exemple caracterul european al acestei Renaşteri din Europa Centrală, dacă războaiele n-ar fi distrus atât de mult. Influenţa italiană tot atât cât şi influenţa germană sau chiar franceză se răspândesc în Ungaria (unde Matia Corvin, 1458–1490, la fel ca şi Habsburgii, a încurajat ştiinţele şi artele) şi în

Transilvania, mai ales la Cluj, încă din secolul al XIV-lea. Arta occidentală transmisă prin Dalmaţia, în care se remarcă Primăria din Salona, rivalizează prin motivul *Încoronării Fecioarei* şi prin planurile sanctuarelor cu arta de pe Muntele Athos, atât de însufleţită în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, sau cu aceea dezvoltată din Rusia până în Valahia şi Moldova. Amintim biserica episcopală Curtea de Argeş (1517) şi, mai ales, numeroasele mănăstiri din Bucovina şi din Moldova, cu extraordinara lor policromie interioară şi exterioară: Voroneţ, Humor, Suceava (1530).

În sfârşit, mai este oare nevoie să amintim de artiştii italieni atraşi la curtea Paleologilor sau a osmanlâilor, în Constantinopol: Pisanello, Constanzo, Gentille Bellini (fără a-l mai socoti pe Michelangelo care a refuzat invitaţia) şi de autorii de fresce cretani sau macedoneni? Specialiştii în istoria Orientului au remarcat marele avânt pe care-l capătă producerea de faianţă în Asia Mică şi industria în Asia Occidentală în general în secolul al XVI-lea. Să rămânem în Europa, de unde răsar în număr mare greci şi occidentali — numele şi operele lor dovedesc independenţa artei şi a războiului, puterea tradiţiilor locale, iubirea de noutate răspândită pretutindeni.

Ei reprezintă, mai ales, nevoile unei societăţi transformate, mai culte şi mai cizelate[24].

[24] Cf. J. R. Hale, *England and the Italian Renaissance*, Londra, 1954; J. Irmscher, *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, Berlin, 1962; E. Lucki, *History of Renaissance, 1350–1550*, 5 vol., Salt Lake City, University of Utah Press, 1963–1965; Leonardo da Vinci, *La peinture*, ed. Chastel–Klein, Paris, Hermann, 1964; L. H. Heydenreich, G. Passavent, *Le temps des génies: Renaissance italienne, 1500–1540*, Paris, Gallimard, 1974.

Capitolul VI

CUCERIRILE MORALE ŞI SPIRITUALE

Expansiunea artei italiene până la Moscova sau Constantinopol şi exportul tradiţiilor arhitecturale din Europa în Africa de Nord şi în America lasă de înţeles că relaţiile internaţionale şi-au pierdut vechile trăsături: s-au lărgit, au devenit mai suple, s-au îmblânzit. Europa şi-a micşorat astfel cadrul, dar a ajuns mai bine cunoscută.

Securitatea politică şi economică, asigurată, de la vest la est, de către Tudori, Santa Hermandad, Casa regală de Valois, burghezii din Germania şi Italia, Habsburgii, Iagellonii din Lituania şi Polonia, Varegii din Moscova, a creat probabil, înlesnind comerţul, noi inegalităţi sociale. Însă i-a făcut pe oameni mai liberi în mişcările lor, a dezvoltat viaţa de relaţii şi schimburi. Dacă averea şi egalitatea sunt incompatibile, nu se întâmplă la fel cu averea şi libertatea. Chiar şi între adversari tot atât de îndârjiţi precum catolicii şi protestanţii, slavii şi germanicii, creştinii şi musulmanii, ideea de interdependenţă a făcut propriii săi paşi înainte, în paralel cu aceea de independenţă, iar războaiele, oricât de sălbatice au fost, n-au condus decât la o mai mare toleranţă reciprocă. Oamenii s-au confruntat prin lovituri şi prin idei, prin metode bune şi rele.

Am da dovadă mai mult decât de naivitate să credem că, din pricina înaintării otomane, comunicaţiile dintre Europa şi Asia fuseseră întrerupte. Niciodată schimburile spirituale n-au fost mai active ca după cucerirea Constantinopolului de către turci: nu doar că principii italieni îi atrag la curţile lor pe savanţii greci (Georgios din

Trebizond, Bessarion, Lascaris...), dar ei îl ţin drept gaj, mijlocind sume importante, pe propriul frate al sultanului Baiazid, Djem sau Zizim (din 1482 până în 1494), în vreme ce sultanii, care-i tratează cu respect pe patriarhul din Constantinopol şi pe călugării creştini de la Athos (Selim I cel Cumplit, 1512–1520, este primit la Athos cu toată consideraţia) şi care le îngăduie catolicilor şi ortodocşilor din imperiul lor să-şi păstreze atât obiceiurile cât şi credinţa, îi invită în Constantinopol pe artiştii şi pe inginerii din Occident.

Comerţul, mai ales, nu se întrerupe, fiindcă Mahomed al II-lea le îngăduie mai departe franşizele genovezilor din Galata, stăpâni ai Mării Negre „fără nici o taxă de vamă" (1479). Liga din Cambrai (1508–1509) este înfiinţată „împotriva Veneţiei şi a turcilor". Atunci când, în 1516, Egiptul este ocupat de osmanlâi, ei încearcă să reactiveze, în pofida portughezilor, ruta maritimă Marea Roşie–Alexandria–Veneţia, respectiv comerţul islamului şi al creştinismului, ruinat în urma descoperirii Capului Bunei Speranţe. Prin ambasadorul său, Rincon, care distribuie la Constantinopol obiectele de lux din Occident, Francisc I acceptă alianţa economică şi militară cu sultanul, obţinând privilegiul de a face negoţ pe toate coastele turceşti şi favoarea de a-i proteja pe catolicii din Orient (1536–1537). Se explică, astăzi, iconografia din Novgorod din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, ca şi prosperitatea Cracoviei în jurul anului 1500, prin persistenţa schimburilor între vechiul Imperiu grec şi ţările din Nord — pe deasupra, statul polono-lituanian se întinde încă între Baltica şi Marea Neagră.

Pe fluvii, pe drumurile uscatului, pe mări, niciodată nu se mai circulase atât. Inventarea caravelelor, corăbii cu bord înalt, cu trei catarge şi cinci pânze, le permite mari-

narilor portughezi să înfrunte uriaşele talazuri ale Oceanului la începutul secolului al XV-lea; iar greoaiele Bucentaure din Veneţia şi din Ferrara, galere de agrement, le permit suveranilor italieni să se plimbe pe fluviile Adda şi Pad sau pe noile canale din Lombardia şi din Veneţia. Sub Francisc I, curtea Franţei nu rămânea în acelaşi loc mai mult de cincisprezece zile la rând: jurnalul deplasărilor, păstrat la Arhive, confirmă relatarea de mai jos, a unui ambasador veneţian: „Misiunea mea a durat patruzeci de luni: Dumnezeu a voit ca ea să se desfăşoare într-o continuă peregrinare." Castelele se aflau pe marginea râurilor — fireşte că se foloseau cursurile de apă. Scrisorile, depeşele financiare sau de stat circulau pe o reţea rutieră reîntinerită, deopotrivă cu cărţile sau cu manifestările gândirii. Tiparniţele lui Gunther Zeyner din Polonia imprimau cea dintâi carte în 1465, cu cinci ani înainte de ale librarului parizian Pasquier Bonhomme. Din 1469, se publică la Roma operele lui Virgiliu, Tit Liviu şi Cezar. Regii Franţei victorioşi poruncesc să se aşeze în oraşe plăcuţe comemorative, povestind despre succesele lor politice sau strategice. Puternice asociaţii poştale, ca aceea a fraţilor Taxi din Milano, la dispoziţia oricărui călător, în jurul anului 1500, au jucat rolul combinat de curieri şi de factori poştali cu tarife fixe în întreaga Europă. Pe lângă aceste mesagerii şi acelea ale regilor, care fac să dispară monopolul Universităţilor, întâlnim în Germania şi în Europa Centrală poşta cu boi, în Italia serviciile de poştalion, cu catâri sau de transport cu pluta. La Essling, oricine voia să deschidă o măcelărie trebuia, mai întâi, să se angajeze în cavaleria oraşului şi, ca atare, să-şi îndeplinească serviciul la poştă. După cum am văzut, în Spania, în Anglia şi în Rusia, veneau artişti din Italia sau din Flandra; Pietro Torrigiani, de pildă, a mers

din Florenţa în Sevilla, iar din Sevilla, la Londra; Tiţian şi Holbein sunt, ca şi oamenii de litere, neîncetat pe drumuri. „Nu exista nici un lacheu, scria Montaigne în 1580, care să nu ne poată spune noutăţi din Florenţa sau din Ferrara." Se ştie oare că, în două rânduri, în 1506 şi în 1519, turcii l-au invitat oficial pe Michelangelo să se instaleze la ei?

Astfel, se dezvoltă acum o viaţă socială mult mai complexă, care conduce şi la schimbarea moravurilor. Politeţea se răspândeşte şi, în acelaşi timp, se modifică. La început un apanaj al curţilor fastuoase — ca acelea ale lui Carol al V-lea şi Carol al VI-lea, ale ducilor de Anjou, de Berry şi de Burgundia, ale papilor —, ea trece în rândurile bancherilor, negustorilor sau aventurierilor, care devin egalii — sau stăpânii — principilor, pentru a cuceri, în secolul al XV-lea, mica burghezie a funcţionarilor sau chiar a hotelierilor. Adoptând luxul claselor superioare, fiecare vrea să le imite şi manierele. Marii nobili şi oamenii bogaţi dau exemplul cheltuielilor şi al risipei. Fiecare vrea să aibă, la fel ca aceştia, veselă plată, cristaluri, oglinzi veneţiene, şi fierbe de dorinţa de a purta căciuli de blană sau veste de mătase. Stampele şi portretele de la sfârşitul secolului ne dovedesc faptul că moda era aceeaşi la toate curţile din Europa Centrală şi Occidentală. Regii Francisc I în Franţa şi Henric al VIII-lea în Anglia, morţi în 1547, le-au transmis curtenilor şi supuşilor pasiunea pentru bijuterii şi veşminte. Regina Elisabeta va avea 3 000 de rochii.

Nu trebuie să confundăm viaţa mondenă cu curăţenia: igiena rămâne prin excelenţă, în această epocă, o chestiune medicală, mai puţin, probabil, la elveţieni, şvabi şi tirolezi. Două evenimente sunt strâns legate unul de celălalt: emulaţia aristocratică şi concurenţa economică.

Bogaţii acaparează, mai întâi alimentele: festinurile lor au stârnit întotdeauna invidia. Mirodeniile, rare odinioară, devin un produs de primă necesitate, chiar şi la poporul de rând. Spre 1500, municipalităţile germane se plâng că marile companii bancare strâng toate produsele locale pentru a vinde — şi la ce preţ! — alimentele străine sau exotice. Astfel se creează artificial nişte nevoi care vor deveni obiceiuri şi, în final, constrângeri. Importurile acestea au modificat în modul cel mai radical alimentaţia, maniera de a pregăti mâncarea, aceea de a o servi etc. Dacă roşia, napul, căpşunile cu fructe mari, porumbul, fasolea, cartoful, aduse din America în secolul al XVI-lea, îşi fac încă timid apariţia, nu există nici o masă respectabilă care să nu caute să aibă anghinare mediteraneană, homari, pepene roşu sau dovleac, citrice (portocale, lămâi, chitre) din Sicilia şi din Spania Meridională, lăptuci italiene preparate cu vinograd şi mai ales dulceţuri.

Renaşterea a fost epoca în care s-au răspândit două invenţii capitale, care i-au stimulat probabil gânditorii şi artiştii: zahărul şi alcoolul. Trestia de zahăr, introdusă prin mijlocirea arabilor în Egipt, Sicilia, Creta şi Andaluzia, a fost transportată la Madeira, pe Insulele Canare în 1503, apoi în Brazilia şi în Antile. Spre 1550, mirodeniile şi zahărul, care serveau atât la gătit cât şi în farmacopee şi la dulciuri, sunt importate aproape în exclusivitate prin Lisabona şi Cádiz. Marea modă de pe vremea lui Henric al III-lea era să ai o bomboniera şi să oferi salată de portocale. Primele lichioruri şi-au făcut apariţia un secol mai târziu. Mai întâi băuturi medicinale, acestea au servit apoi drept tonice. Astfel, „Părinţii rachiului", cum au fost numiţi iezuiţii din Siena, îşi rezervau în principiu (1367) drogurile lor, infuzie de zămoşiţă sau de flori de portocal distilate, pentru bolnavi sau muribunzi. În 1425, ei se instalează la

Toulouse şi în 1580 au 30 de mănăstiri în Italia unde se vinde „apă înmiresmată". Rachiul de vin apare în Franţa în secolul al XV-lea, iar mănuşile parfumate, în Italia, în secolul al XVI-lea.

În acelaşi timp se îmbunătăţeşte şi bucătăria, mai ales sub influenţa gusturilor italiene. Fără îndoială, se urmăreşte mai mult cantitatea decât calitatea şi rămânem muţi de uimire aflând de cele 14 preparate din carne servite în 1545 de către edilii Parisului Caterinei de Medici sau de cele 19 preparate din peşte şi crustacee acceptate la masă de regina Elisabeta de Austria în ziua de vineri, 30 martie 1571. Însă cremele, sosurile rafinate şi condimentate, felurile de mâncare separate înlocuiesc mâncărurile prost gătite, tocătura informă de vită şi cereale, aceste amestecuri sufocante, care plăcuseră atât de mult în Evul Mediu. Se recurge adesea la spectacole regizate, cum este acela descris de Olivier de la Marche cu ocazia banchetului fazanului (Lille, 1454). În prezentarea mâncărurilor se dezvoltă un întreg ceremonial, uneori subliniat de muzică. Între două feluri se schimbă şervetele şi circulă la masă ibricul şi bolul de apă, căci lingurile şi mai ales furculiţele sunt rare în secolul al XVI-lea. Cele mai bune hanuri, administrate de germani şi de italieni, chiar şi în Paris sau în Lyon, dispun de o veselă plată, deopotrivă elegantă şi abundentă cantitativ. Turismul se dezvoltă, într-adevăr, considerabil în oraşele de pe malurile apelor şi în oraşele de artă. Tinerii nobili merg să studieze la şcolile din Italia dansul, scrima, dreptul şi filozofia, în special la Padova, Cremona şi Roma.

Ca atare, se înmulţesc şi manualele cu regulile de politeţe. Cea mai cuprinzătoare culegere, de mai multe ori tradusă şi copiată în Europa în secolul al XVI-lea, este aceea a lui Erasmus. Preceptele ni se par uneori ciudate

şi chiar grosolane: pe ansamblu, ele constituie un progres. Însă pentru viaţa mondenă, omul de la curte se instruieşte mai ales din cartea unui curtean al lui Leon al X-lea, onorat de Francisc I, Baldassare Castiglione: *Il cortegiano*[25]. În aceasta se dau ca exemple moravurile condotierilor sau ale bancherilor din Urbino sau din Florenţa, ca Frederic de Montefeltre, Lorenzo Magnificul etc. Pentru o curte italienizată ca aceea a lui Francisc I sau a Caterinei de Medici, o traducere era inutilă; cu toate acestea, au existat mai multe exemplare în Franţa, fără a mai pune la socoteală capitolele în care Rabelais trasează planurile unei universităţi a tinerilor nobili: codul abaţiei din Thélème, mult mai strict decât s-a spus, este, mai presus de toate, un cod de maniere pentru învăţăceii bogaţi.

Nu doar moravurile se schimbă, adică modul de viaţă, dar şi gândirea şi credinţa. În principiu, în Evul Mediu, autoritatea Bisericii se exercita în toate domeniile. Biserica era cea dintâi clasă a societăţii sau mai degrabă era societatea însăşi, reprezentată şi condusă de către preoţi. Îşi afirma superioritatea puterii în faţa celei aparţinând conducătorilor temporali, de care pretindea că poate dispune. Nu ţinea cont de graniţe. Se folosea de o limbă internaţională, latina evoluată a Evului Mediu. Până şi în 1463, papa Paul al II-lea conchidea în această surprinzătoare formulă pretenţiile succesorilor Sfântului Petru: „Noi ne purtăm toate drepturile în piepturile noastre."

Numai că, la această dată, faptele au tendinţa să conteste aceste drepturi. Pe măsură ce societatea se modifică, aceste drepturi suverane rămân din ce în ce mai mult închise în străfundurile pieptului pontifical. Într-o civilizaţie iubitoare de exactitudine practică, de bani, de viteză,

[25] *Le Courtisan* (Curteanul), redactată la cererea lui Francisc I, între 1514 şi 1518, a fost publicată pentru prima oară în 1528.

admiratoare a reuşitei personale, dar totodată mai rafinată şi mai erudită, puterile de odinioară ar mai fi putut să-şi păstreze autoritatea fără a se reforma? Cerută încă din secolul al XIV-lea, pricină de războaie, de schisme şi de erezie în secolul al XV-lea, triumfătoare în secolul al XVI-lea, Reforma este mai puţin o întoarcere la izvoarele creştinismului sau la filozofia antică decât un fenomen nou, o nevoie de a considera religia şi viaţa socială dintr-un cu totul alt unghi de vedere. Nu este nici o adaptare, obţinută la întâmplare, a politicii şi a eticii la nişte moravuri foarte evoluate, deşi socotite corupte. Lumea nouă rupsese relaţiile cu acestea. Nu te împaci cu eroarea, când crezi că deţii adevărul. Deoarece reforma nu are o singură latură, ba dimpotrivă: politică dar şi morală, mistică dar şi erudită, ea este voinţa de a vedea limpede într-o lume complexă şi diversă, cum nu mai fusese niciodată până atunci. Neliniştea sufletelor, a indivizilor, nu este decât reflecţia angoasei întregii Europe.

Să spunem, pentru claritatea expunerii, că Biserica a cedat, treptat, în faţa a trei noi societăţi. La fel cum am văzut clasele sociale şi funcţiile lor înmulţindu-se, şi aici vedem apărând formele de autoritate care nu vor să ţină seama de vechiul cler. Aceste societăţi, născute dintr-o triplă reformă, sunt în mod esenţial naţiunile, academiile erudite şi comunităţile protestante. Cele trei domenii în care acestea înfruntă Biserica sunt, practic, politica, viaţa intelectuală şi morala.

Superioară monarhilor de drept divin, papalitatea nu trebuia să depindă de nici unul dintre ei. Moştenitoare a cumpătării lui Hristos, nu trebuia să se supună nici unei ambiţii temporale sau particulare. Totuşi, dubla înfeudare a puterii religioase, faţă de regele Franţei pe de-o parte şi faţă de banca italiană pe de altă parte, arătase încă din

prima jumătate a secolului al XIV-lea că legăturile cu tradiţia antică se rupseseră. Spre Avignon, cetate a papilor (1309–1378) în care soseau în valuri taxele ecleziastice şi banii rezultaţi din vânzarea de indulgenţe, se îndreptau protestele suveranilor catolici, ale Parlamentului englez, ale consiliului canonicilor din Köln... ca şi plângerile elocvente ale lui Petrarca şi ale Sfintei Ecaterina din Siena. Regii şi principii protestau când vedeau ieşind de pe domeniile lor o monedă de care ei aveau atâta nevoie pentru războaiele şi construcţiile lor, în vreme ce adunările reprezentanţilor le refuzau, adeseori, ridicarea noilor impozite. „Ceea ce Curia, spuneau englezii, opreşte din taxe pentru demnităţile ecleziastice vacante se ridică la o sumă de cinci ori mai mare decât veniturile regelui." Credincioşii protestau împotriva numirilor amânate (sau vândute) de episcopi sau de abaţi, câteodată rău aleşi. În sfârşit, aceştia din urmă, o dată numiţi, protestau contra fiscalităţii pontificale şi a jurisdicţiei sale îndepărtate. În 1378, acest conflict de autoritate s-a complicat cu un conflict personal. Europa catolică a fost scindată în două de o gravă schismă care a durat treizeci şi nouă de ani: papii din Avignon şi papii de la Roma se excomunicau reciproc. Se puteau vedea uneori în dioceze, abaţii sau parohii, câte doi episcopi, doi abaţi, doi preoţi rivali.

Acesta a fost momentul când Wyclif, profesor la Universitatea din Oxford, începe o traducere a *Bibliei* în engleză şi-i recunoaşte autorităţii civile dreptul de a pune mâna pe veniturile ecleziastice (1381). Discipolii săi, lollarzii, îndemnau poporul să se revolte împotriva episcopilor şi a fiscului din străinătate. Henric de Lancaster, recunoscut ca rege de către Parlament în 1399, a acţionat cu asprime împotriva ereziei, dar a abandonat folosirea

francezei ca limbă oficială. Un mare scriitor, Chaucer (1340–1400), a înnobilat limba engleză.

În Boemia, Jan Hus şi Ieronim din Praga i-au ridicat la luptă pe cehi împotriva clerului german şi a Sfântului Colegiu de la Roma. Cel dintâi traduce *Biblia* în limba cehă. Poporul, nemulţumit de traficul de indulgenţe, va fi şi mai nemulţumit de condamnarea celor doi reformatori, la Konstanz (1415 şi 1416). Aşadar, se va înarma pentru războiul sfânt şi va fi nevoie să i se recunoască, după mai multe cruciade zadarnice, dreptul de a-şi oficia euharistia folosind potirul şi ostia (1436). Luptând împotriva străinătăţii, şi poporul ceh, de asemenea, devenise conştient de unitatea sa. Unul dintre cei care l-au condamnat pe Jan Hus, Pierre d'Ailly, a remarcat bine că revolta sa era aceea a individului contra unităţii catolice, a naţiunii contra marii republici universale.

În Franţa, ideea de naţionalitate se precizează în lupta împotriva invadatorului britanic; în zadar episcopul Cauchon o trimite pe rug pe Ioana d'Arc, acuzând-o de erezie (30 mai 1431): Biserica din Franţa îşi leagă soarta de aceea a unui suveran francez. Carol al VII-lea îi convoacă la Bourges pe episcopi şi pe învăţaţi, apoi publică Sancţiunea Pragmatică (1438): clerul galican se declară independent de papă în tot ceea ce priveşte organizarea şi administraţia şi cere restabilirea sistemului electiv pentru funcţiile episcopale.

Zece ani mai târziu, Biserica germană obţine semnarea Concordatului de la Viena, care înlocuieşte birul echivalent cu veniturile pe un an, datorat Sfântului Scaun de către toţi ecleziaştii care obţineau beneficii în funcţiile lor, printr-o taxă unică, limitează apelurile în faţa tribunalului de la Roma şi reduce la şase luni dreptul papei de a dispune de majoritatea beneficiilor ecleziastice. Aceste con-

cesii li se păreau insuficiente germanilor. Nemulţumirea lor împotriva papalităţii creşte, la sfârşitul secolului al XV-lea. Va izbucni şi se va transforma în schisma din secolul al XVI-lea. Astfel, pe măsură ce ţările se îmbogăţesc sau devin mai puternice, îşi conştientizează originalitatea şi îşi revendică drepturile.

Se cunosc viguroasele diatribe de la Florenţa ale lui Savonarola împotriva clerului roman (1494–1498). Spania, cum am văzut, obţine Concordatul său, în mai multe etape, sub Regii Catolici, la începutul secolului al XVI-lea. Francisc I şi-l impune pe al său în 1516, după bătălia de la Marignan, în vreme ce literaţii săi resping folosirea limbii latine. Cea dintâi grijă a principilor protestanţi, după manifestul luteran (31 octombrie 1517) afişat în poarta bisericii Schlosskirche din Wittenberg şi după bula papală de excomunicare (1520), este de a-i împiedica pe cavaleri şi pe ţărani să se repeadă asupra domeniilor ecleziastice, pentru a putea să le declare domenii regale. De aceea sprijină şi înfiinţarea bisericilor naţionale. Ascuns la Wartburg, în Saxonia, din mai 1521 până în martie 1522, Luther traduce *Biblia* în germana claselor de mijloc, într-o limbă accesibilă tuturor, „chiar şi femeii în gospodăria sa". Cum cultul este redus la citirea *Bibliei*, la predică şi la intonarea *Psalmilor* în limba vorbită, textul sacru devine însăşi expresia noii credinţe şi a independenţei naţionale în toate ţările care se desprind de Roma. Bunurile Bisericii devin bunuri de stat atât în Brandenburg (1525) cât şi în Suedia (1527), în Anglia (1534 *sq.*) sau în Danemarca (1536). Albert de Brandenburg, odinioară mare maestru al Ordinului Teutonilor, îşi însuşeşte domeniul ordinului, din care face ducatul ereditar al Prusiei. În ţările Nordului se stabileşte regula ca religia unui conducător de stat să determine religia întregului popor.

Pacea de la Augsburg, care o recunoaşte formal în 1555, le confirmă, în plus, principilor luterani proprietatea asupra pământurilor secularizate înainte de 1552. Geneva, la îndemnurile lui Calvin (1536), va cunoaşte chiar un soi de teocraţie: Biserica este, aici, într-o asemenea măsură Biserică de stat, încât înseamnă statul însuşi.

Astfel, spre 1550, în pofida eforturilor Sfântului Ignaţiu de Loyola, întemeietorul Ordinului Iezuiţilor (1537), ale lui Filippo Neri, întemeietorul Ordinului Oratorilor (1548), şi ale Conciliului de la Trento (1545–1563) pentru a reface lumea catolică sub autoritatea papei, în pofida dezvoltării statelor pontificale, marea unitate teoretică se dezmembrează; etica naţională învinge etica internaţională, cu însăşi complicitatea înaltului cler sau a clericilor locali. Prin cultura lor, de altfel, infinit superioară celei comune a enoriaşilor, ei erau meniţi rolului de a trezi conştiinţele: cine ar fi putea spune vreodată care a fost influenţa iezuiţilor şi a preoţilor în mişcarea de independenţă americană de la începutul secolului al XIX-lea? Mai presus de toate, nu li se mai recunoaşte preoţilor dreptul de a dispune de coroane. Din ce în ce mai mult, de la Paul al II-lea şi Sixtus al IV-lea (1463–1484), recursul la armatele spirituale pentru a seconda acţiunea celor temporale este considerat scandalos.

Pe deasupra, puterea spirituală a Bisericii s-a diminuat ea însăşi. Problema Reformei nu este numai aceea a independenţei colective, ci, de asemenea, aceea a independenţei particulare. Mântuirea naţională şi mântuirea individuală merg mână-n mână. Cine spune erezie spune, potrivit etimologiei, alegere, adică spirit critic, judecată liberă. Nu se poate să tratăm dezvoltarea diferitelor reforme separat de aceea a filologiei. Aristotel, cunoscut odinioară prin traducerile latine ale traducerilor arabe după textul grec (!), susţinea, în general, sistemele tomist,

scotist, ockamist sau averroist. Din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, italienilor li se pare că reprezintă o cunoaştere învechită, mai ales când îl închideau în antinomiile fără ieşire ale nominalismului. Aristotelismul, chemat în sprijinul credinţei, conţinea, de altminteri, în sine, chiar şi studiat superficial, mai multe principii distructive: condamnând metafizica, William Ockham, fidel tradiţiei lui Roger Bacon (1220?–1292), propovăduia metodele de observaţie ştiinţifică; scolastica se nega, aşadar, ea însăşi. Pe de altă parte, textul celor două Testamente, cea de-a doua sursă de inspiraţie a gânditorilor medievali, cunoscut prin intermediul latinei vulgata, tindea să dispară sub comentarii, interpretări şi glose. Imensa majoritate a credincioşilor practic n-avea habar de latină — lumea se mulţumea cu fragmentele din slujba de duminică şi cu transpunerile în piatră, în frescă sau în vitralii. *Evanghelia* devenea o serie de imagini, mai mult sau mai puţin îndoielnice, ale artei plastice sau ale dramelor sacre, care au ajuns să fie venerate pentru ele însele. În schimb, erudiţii şi credincioşii instruiţi din secolul al XIV-lea credeau că găsesc în eclectismul ciceronian sau în chiar meditaţia textului *Bibliei* o inteligentă armonie, o un calm care le lipsea conştiinţelor şi moravurilor, un răspuns la exigenţele curiozităţii lor.

Petrarca d'Arezzo (1304–1374), celebru prin sonetele sale, apreciază universul lui Aristotel insuficient şi deja prea îngust. El dispreţuieşte scolastica, pe care o înlocuieşte cu analiza sufletului său, cu lectura directă a scrierilor lui Cicero şi ale lui Seneca. Descoperirea manuscriselor antice, studiul spiritualismului latin, plăcerea studioasă, în sensul în care o înţelegeau romanii, i se pare că-i furnizează nişte reguli de viaţă spirituală, capabile să-i ostoiască propria sete de a şti. El deschide o cale

raţionalistă şi exegetică, aprofundată de cunoaşterea limbii greceşti şi ebraice.

Aici trebuie să ne întrerupem o clipă demonstraţia, pentru a trece rapid în revistă noile surse de idei din gândirea occidentală şi să îndreptăm, cu acest prilej, câteva erori, propagate de obicei. Vom lăsa deoparte istoria propriu-zis literară, tratată cu altă ocazie. Noi studiem, la modul general, marile curente spirituale.

Sculptura şi literatura greacă nu fuseseră necunoscute în Evul Mediu: prin Ovidiu, Virgiliu şi Pliniu cel Bătrân, prin ruinele îngrămădite pe ţărmurile Mediteranei, se putea afla de la Reims, Cluny sau Meung-sur-Loire, esenţialul civilizaţiei elenice. Numai că nu i se pătrundea spiritul, nu i se bănuia complexitatea, din necunoaşterea originalelor. Aticismul artistului desăvârşit care sculptează grupul *Vizitei*, la Reims în jurul anului 1255, rămâne un caz izolat al cuiva care văzuse, fie în Constantinopolul pe atunci francez (între 1204 până în 1261), fie în Atena pe atunci burgundă (1205–1263), modelele greceşti din secolul al V-lea înainte de Hristos. Veşmintele drapate, poziţia personajelor, surâsul convenţional al *Profetului şezând* sau al *Îngerului în picioare* de la Notre-Dame din Reims evocă, irezistibil, amintiri atice: autorii lor nu făcuseră şcoală.

Se repetă, de la Voltaire încoace, ideea că studiul grecesc datează, în Europa Occidentală, de la cucerirea Constantinopolului (1453) şi de la exodul savanţilor bizantini în consecinţă. Se uită că oraşul de la Bosfor nu însemna toată Grecia, că veneţienii fuseseră stăpâni în Eubeea din 1366 până în 1470 şi că aveau acces în Moreea şi în Atica din 1389 (Nauplia nu le va fi luată decât în 1540!) şi, mai ales, nu li se cercetează nici numele, nici datele. Aproape cu o sută de ani înainte de căderea Constantinopolului, eruditul Boccaccio, care face, de

altfel, din proza italiană o proză de artă, îl însărcinează, la Florenţa, pe calabrezul Leonce Pilato să traducă opera lui Homer (1360). La sfârşitul secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea, grecii stabiliţi în Florenţa (1396 — florentinii Acciaiuoli sunt duci de Atena din 1385 până în 1456), în Veneţia, în Pavia: Manuel Hrysoloras, Georgios din Trebizond, Teodor Gazes, luând apărarea mecanismului aristotelic, îl fac cunoscut pe Platon. Doi alţi emigraţi, Georgios Gemistos, la Florenţa în 1439, şi Bessarion din Trebizond (1393–1472), devenit cardinal roman, iau apărarea lui Platon. Mai presus de toate, cel mai mult vor circula, în special după 1453, cărţile jefuite de turci şi revândute de către genovezii şi veneţienii din imperiu: „O cantitate nemăsurată de cărţi, ne spune istoricul grec Dukas, a fost îngrămădită în căruţe şi transportată în toate provinciile; zece volume de Platon, de Aristotel sau lucrări de teologie se vindeau pe un singur ban." Bessarion va lega 600 de manuscrise greceşti la Veneţia în 1472.

La Florenţa, din 1456 până în 1471, se stabileşte un platonician, Ioan Argyropoulos. Demetrios Chalcocondylas, dintr-o ilustră familie ateniană, şi Constantin Lascaris, originar din Frigia, îi succed în 1475 şi, respectiv, în 1491. O Academie platoniciană, patronată de către Lorenzo de Medici se reuneşte în jurul lui Marsilio Ficino, care traduce din 1463 până în 1477 toate *Dialogurile* lui Platon. În vremea domniei lui Ludovic al XI-lea, la Paris se află nu doar ambasadorul Bessarion, dar şi Georgios Glizin, Grigore din Tiferno, Georgios Hermonymos din Sparta, Andronicos Dalmaţianul. În 1495, Carol al VIII-lea îl aduce din campania sa, din Neapolele elenist, pe Ioan Lascaris. La sfârşitul secolului (1490 *sq.*), tiparniţele veneţiene ale lui Aldo Manuzio furnizează erudiţiei

europene textul original al lucrărilor filozofilor elenistici păstrate. Nu ştim ce să admirăm mai întâi, frumuseţea caracterelor acestor cărţi sau conştiinţa exegeţilor. Printre ei străluceşte Ermolao Barbaro, corector de excepţie la Padova, Veneţia şi la Roma, al lui Aristotel şi al lui Pliniu cel Bătrân.

Pe lângă savanţi evrei, ca Giovanni Alamanni sau Elie del Medico, Giovanni Picco della Mirandola, spre 1484, aprofundează studiul ebraicii, caldeenei şi arabei, şi cercetează *Kabbala*. În zilele noastre, abia se mai ghiceşte influenţa considerabilă pe care au exercitat-o asupra marilor spirite ale Renaşterii doctrinele considerate de către Evul Mediu ezoterice sau secrete, respectiv diabolice. În 1494, Lefèvre d'Etaples îşi manifestă pasiunea pentru mistica din *Cărţile Ermetice*. Johann Reuchlin, la Stuttgart, susţine, împotriva dominicanilor din Köln, utilitatea *Kabbalei*, chiar şi a Talmudului, pentru ştiinţa creştină. Prin lucrarea sa, *Rudimenta linguae hebraicae* (1506), o întreagă generaţie de savanţi învaţă ebraica. Erasmus, zece ani mai târziu, cere teologului cunoaşterea filologiei şi a trei limbi din *Biblie*. El însuşi întemeiază la Leuven, în 1518, Colegiul celor trei Limbi. Spre 1530, Francisc I înfiinţează, după acest model, liberul Collège Royal de France, încă numit Colegiul celor trei limbi, şi, pentru a-i juca un renghi vechii facultăţi de teologie (Sorbona), îi încredinţează lui Pierre Danès catedra de greacă şi lui Vatable pe cea de ebraică. În 1533, Rabelais putea distribui pedagogilor săi sarcina de a preda „cinci sau şase graiuri", respectiv limba greacă „fără de care este o ruşine să te numeşti savant", „latina, ebraica, caldeana, araba", fără a mai socoti italiana, pe care o vorbesc toţi curtenii.

Marii călători nu întârzie să-şi aducă aportul pe lângă cel al elenismului, al *Kabbalei* sau al fizicii experimentale, în care am văzut deja descoperirile realizate, în capitolul al III-lea. Printre marile izvoare de gândire în secolul al XVI-lea, trebuie să amintim istoriile despre Indii şi cele despre descoperirile coloniale (Gomara, Osorio, Castaneda, J. Cartier), descrierile ţărilor străine precum China sau Turcia (G. de Mendoza, Paul Jove, Postel etc.), relatările misionarilor care îi însoţesc pe conchistadori sau ale negustorilor. Ei au insuflat dezbaterile teologilor asupra Iertării şi a Mântuirii, scepticismul lui Guy de Bruès sau al lui Montaigne. O dată cu Platon se născuse deismul, o dată cu marii călători, relativismul.

Recursul la izvoare nu este doar o realizare a clericilor laici, a colecţionarilor de manuscrise precum Poggio Bracciolini, Pogge (1380–1459), Carol al V-lea, ducii de Berry, de Burgundia, de Flandra, „regele" René, conte de Provence, sau Alfons de Aragon, regele Neapolelui, care a renunţat să le mai declare război florentinilor pentru un manuscris de Tit Liviu. Aceasta este, deopotrivă, o realizare a Bisericii, pe care învăţământul tradiţional nu o mai mulţumea. Wyclif, fără a-l cunoaşte pe Petrarca, susţine că dreptul şi puterea de a interpreta Scriptura aparţin oricărui credincios îndeajuns de instruit. Cu o sută cincizeci de ani înaintea protestanţilor, el respinge transsubstanţierea, necesitatea spovedaniei, împărtăşania de penitenţă. Hus substituie autorităţii infailibile a Bisericii, autoritatea textului evanghelic: „Poporul nu mai are urechi decât pentru *Sfânta Scriptură*." În numele criticii, el cere întoarcerea la euharistia primitivă de ambele feluri, restaurarea cultului în spirit, şi neagă practic instituţia sacerdotală. Mistici şi metafizicieni, P. d'Ailly sau Gerson, îl condamnă; dar chiar şi ei, alături de Thomas

din Kempen, autorul presupus al *Imitaţiei lui Iisus Hristos* (spre 1415), fac apel la experienţa personală şi, dacă rămân în limitele ortodoxiei sau ale supunerii, totuşi abandonează glosele pentru simplitatea primară a surselor creştine. Întreaga erudiţie a lui Lorenzo della Valle, numit şi L. Valla (1405–1457), urmăreşte să restituie Textul şi Doctrina în puritatea lor. Fondator al lingvisticii latine, el dovedeşte prin critica sa că pretinsa donaţie a Imperiului roman pentru papi de către Constantin este un fals şi că, pe de altă parte, vulgata din *Noul Testament* abundă în erori. El are curajul să susţină, împotriva doctrinei stoice, că scopul vieţii este plăcerea. Într-un îndrăzneţ dialog, se ridică împotriva instituţiei ordinelor monastice. Discipolii săi de la Academia din Roma disprețuiesc lumea modernă şi, împreună cu P. Leto, încearcă să reînvie creştinismul primitiv, abandonat pentru a fi amestecat cu rituri pe jumătate păgâne şi cu teorii de arheologi.

Papalitatea însăşi dă exemplul unor înnoiri. Nicolae al V-lea adună, începând din 1447, cele 16 000 de volume din Biblioteca sa de la Vatican. În administraţia pontificală încep să apară profesori de greacă. Un petrarchist, Enea Silvio Piccolomini, devine papă sub numele de Pius al II-lea (1458). A sosit timpul marilor confruntări, cu atât mai mult cu cât inventarea tiparniţei asigură, de acum, o difuzare din ce în ce mai vastă a textelor. Din 1457 până în 1517, *Biblia* este publicată în 400 de ediţii. „Întreaga Germanie, scrie un german în 1494, este înţesată de *Biblii*, de doctrine despre mântuire, de ediţii patristice şi de alte lucrări asemănătoare." Numărul neştiutorilor de carte s-a micşorat considerabil, spre 1500, în Europa Occidentală. Minţile sunt chemate la o muncă de sinteză între o nouă cunoaştere, ştiinţifică sau

literară, şi învăţăturile creştine. *Amicus Plato sed magis amica veritas*[26]. Reforma este un pas înainte şi nu înapoi, orice ar fi crezut contemporanii. Patru mari sinteze spirituale paralele cu sintezele artistice ale unui Rafael sau ale unui Matsys ne reţin atenţia în acest sens: acelea ale lui Nicolaus Cusanus, Marsilio Ficino, Pico della Mirandola şi Erasmus.

Nicolaus Cusanus (1401–1464), raliat Sfântului Scaun în 1438 şi cardinal de Brixen în 1452, spune că Dumnezeu se întemeiază pe coincidenţa contrariilor. El spune, însă, că ştiinţa omenească se întemeiază pe raţionament şi experienţă. Respinge teoriile fizice ale lui Aristotel, neagă ideea că Pământul ar fi centrul universului, susţine că mişcările cerului şi ale Pământului se supun unor legi anume, admite, cu mult înainte de Copernic (1543), că Pământul se roteşte în jurul lui şi descrie o revoluţie în jurul Soarelui. Este cel dintâi care emite ipoteza că nici un astru nu este sferic şi nu parcurge o traiectorie de cerc perfect. Mare matematician, acest creştin consideră că numărul este un mijloc de a te ridica până la Dumnezeu. În 1453, în *De Pace fidei* (Pacea credinţei) aproape că asimilează creştinismul religiei naturale. Acelaşi spirit raţionalist animă cercetările în domeniul fizicii ale lui da Vinci şi Copernic, ale lui Regiomontanus şi Martin Behaim de la Nürnberg, ale lui Georg Bauer, zis Agricola, de la Groningen.

Ficino, care conduce, în reşedinţa sa de la Careggi, o Academie platoniciană, se hirotoniseşte în 1473, la insistenţele lui Lorenzo de Medici. Pătruns de sentimentul prezenţei divine, a supranaturalului şi a semnelor sale, el

[26] „Mi-e drag Platon, spunea Socrate, dar adevărul mi-e şi mai drag."

caută bucuria senină într-o religie bazată pe Dumnezeul lui Platon şi al lui Proclos.

Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) se oferă în 1487 să susţină la Roma 900 de expuneri filozofice şi teologice, dintre care multe, despre euharistie, damnare sau venerarea Crucii, sunt eretice. Profund pesimist, el caută emanciparea de elementele celeste a triplei noastre naturi în asceză, credinţa în spirit, experienţa mistică.

Erasmus îl va avea ca întâiul său maestru la mănăstirea Steyn pe Lorenzo Valla, căruia îi va publica *Notele despre Noul Testament* în 1505. El îşi exprimă dorinţa, în *Maximele* sale (1500 şi 1508), de a reconcilia două culturi, antică şi creştină. Operele capitale, precum *Manualul cavalerului creştin* (1504), *Elogiul Nebuniei* (1511), ediţia *Noului Testament* (1516), încearcă să formuleze o teorie nouă, întemeiată nu pe scolastică sau pe puţina religie a călugărilor, ci pe viaţa interioară, religia spiritului pur care dă libertate şi bucurie. Cu părerea preconceptă că ar trebui să se simplifice doctrina evanghelică, el defineşte „filozofia lui Hristos" drept o lecţie de morală, în care se regăsesc postulatele fundamentale ale spiritualismului antic.

Pierzând o parte din autoritatea sa spirituală, Biserica ajunge să piardă, până la urmă, şi o bună parte din autoritatea sa morală. Etica naţiunii şi etica ştiinţei nu sunt nici ale banului, nici ale tradiţiei. Primele implică o renunţare, un ascetism incompatibil cu atitudinea pe care Pius al II-lea o rezuma în termenii următori: „Este neapărată nevoie, în vremurile în care trăim (1458–1463), ca pontifii romani să fie bogaţi. Strălucirea şi bogăţia au mare importanţă pentru cel care conduce." Credincioşii răspund prin cuvintele lui Hristos: nu poţi sluji la doi stăpâni deodată: Dumnezeu şi banul; papa este ori un suveran temporal, adică un

ambiţios, un războinic, un instigator etc., ori cel dintâi dintre slujitorii lui Hristos. În zadar Conciliile de la Konstanz (1414–1418), Basel (1431–1449), Pisa (1511–1513) şi Laterano (1512–1513) hotărăsc că veniturile din funcţiile vacante nu trebuie să mai fie atribuite instituţiei apostolice, restrâng cumulul, traficul de beneficii, abuzurile în uzufructul acordat de papă abaţiilor, cer alegerea episcopilor şi austeritatea de la cardinali. În zadar noile congregaţii, Fraţii vieţii în comun (1384), Călugării de la abaţia Windesheim (1395) şi Minimiştii Sfântului Francisco da Paolo (1474), încearcă, precum Jean d'Uytenhove în 1464 şi Jean Standonck în 1483, să „reformeze clericii printr-un mai bun obicei al sărăciei". Scandalul de la Roma este cu atât mai mare cu cât papi ca Alexandru al VI-lea, Borgia (1492–1503) şi Iulius al II-lea (1503–1513), sprijiniţi de ordinele călugărilor cerşetori, se erijează în suverani temporali sau războinici, îngăduie traficul de indulgenţe sau maschează lipsa de credinţă din anturajul lor.

Revolta lui Luther, care le continuă pe cele ale lui Wyclif, Wat Tyler, John Ball, Jan Hus, este aceea a unui german care refuză să definească proprietatea ca dreptul de a uza şi abuza şi care ţine să facă distincţia, după atâţia alţii, între riturile lumeşti sau omeneşti şi credinţă, harul dumnezeiesc. Autoritatea preotului este subordonată de către el exclusiv datoriei de a practica virtuţile creştine. Ca „biblicul" Lefèvre d'Etaples, comentator al Sfântului Pavel (1512), el repetă că numai credinţa merită mântuirea. Această etică a credinţei este o eliberare. În vreme ce lumea catolică încerca, fără succes, să proclame conciliile ca fiind superioare papilor, în vreme ce reforma realizată de preoţii parohi nu avea să se impună secolului, iar Erasmus nu mai spera să modifice moravurile lumii creştine în pofida voinţei sale, lumea

protestantă, care dispreţuia corupta natură omenească şi bucuria sa, elibera masele de formalism şi le dădea, o dată cu neliniştea, sensul cunoaşterii şi al libertăţii. Pierre Bayle, John Locke şi J.-J. Rousseau sunt moştenitorii direcţi, dar îndepărtaţi ai lui Calvin[27].

[27] Cf. *Studia Humanitatis, Beiträge und Texte zum italienischen Humanismus der Renaissance*, Darmstadt, 1959; J. Huizinga, *Men and ideas, History, the Middle Ages, the Renaissance, Essays*, traducere în engleză de J. S. Holmes şi Hans Van Merle, Londra, Eyre and Spottiswoode, 1960; Henry Lucas, *The Renaissance and the Reformation*, ed. a II-a, New York, 1960; *Renaissance und Reformation in Polen und Ungarn (1450–1650)*, Budapesta, Akademiai Kiado, 1963; André Chastel şi Robert Klein, *L'Age de l'Humanisme*, Paris, Ed. des Deux-Mondes, 1963; Rubinstein, Grayson, Murray, Weiss, *The Age of the Renaissance*, Londra, 1967. Se vor consulta, în plus, despre istoria ideilor şi a textelor, *Travaux d'Humanisme et Renaissance*, cele 139 de volume apărute între 1959 şi 1974, Geneva, E. Droz, şi Lille, Giard; *La Science au XVIe siècle*, Paris, Colloque de Royaumont, 1960; Lewis W. Spitz, *The Renaissance and Reformation movements*, Chicago, 1971.

CONCLUZIE

Se consideră adeseori Renaşterea drept începutul timpurilor moderne. În mod cert, aceasta marchează zorii unei noi epoci (care probabil nu mai este a noastră), epoca numeroaselor mari descoperiri. Extrem de inegali, dar totodată mai liberi, oamenii cred că găsesc prin forţa cercetărilor şi a discuţiilor, Adevărul. În orice caz, un anumit număr de adevăruri. Ei au făcut înconjurul Pământului; şi-au lărgit universul, dar în acelaşi timp l-au şi limitat: au cunoscut graniţele lumii. Ei au continuat, de altfel, această cercetare atât în profunzime, cât şi la suprafaţă.

Însă ce altă descoperire poate fi mai însemnată pentru un om decât aceea a omului însuşi? El îşi întrezăreşte propriile limite. El îşi studiază şi îşi priveşte corpul cu dragoste, cu respect. Chiar şi Villon (1461), care prin atâtea trăsături este un autor al Evului Mediu, se înduioşează înaintea acestui corp

care-i atât de delicat
şlefuit, fragil, atât de preţios,

şi pe care chirurgii din Paris aveau să-l disece, probabil, şi pe care pictorii vor îndrăzni, probabil, să-l reprezinte gol. Sufletul, de asemenea, capătă o frumuseţe nouă. Cu cele două dorinţe reînnoite de a cunoaşte şi a avea, *libido sciendi, libido habendi*, sufletul îndrăzneşte de a comite cele două forme ale păcatului originar al orgoliului, care îl fac egalul zeilor. Omul se cunoaşte mai bine pe sine

însuşi. Ştiinţa Evului Mediu era Teologia, studiul lui Dumnezeu. Ştiinţa Renaşterii este Umanismul, studiul fiinţei umane.

Umaniştii (cuvântul datează din 1539) au apelat, în acest sens, la omul tuturor timpurilor, aşa cum îl regăsim la antici — greci, latini, evrei — ei au făcut apel la om împotriva teoriilor verbale, la mintea sa împotriva literei. Studiul literaturilor clasice, în ochii lor, însemna o eliberare. Ei au făcut sinonime, atât Petrarca în Italia cât şi Erasmus în Flandra sau Rabelais în Franţa, două expresii ciceroniene: literatura umanistă şi studiile liberale. Astfel înţeles, umanismul, departe de a fi conservator, aşa cum este acuzat în mod superficial, este perfect revoluţionar: acesta reprezintă cel mai mare efort de conştientizare pe care l-a încercat vreodată omul. Eleniştii secolului al XV-lea i-au avut ca urmaşi, în Franţa, pe Rabelais, al cărui cuvânt de ordine este „caută", des Périers (1538), un deist, şi Dolet care a fost, probabil, primul ateu. Biblicii de la începutul secolului al XVI-lea l-au învăţat pe Calvin, dar l-au inspirat, de asemenea, pe Fausto Sozzini, strămoşul tuturor viitorilor socinieni, hotărâţi să nu mai creadă nimic altceva decât ce este limpede explicat, în *Scriptură* sau în altă parte.

Cu nevoi crescute în materie de alimente, veşminte, confort, frumuseţe, cunoaştere, mobilitate, omul a devenit, totodată, mai complet şi mai bogat. Regenerarea de care vorbeam în *Introducere* este, aşadar, simultan fizică şi morală. Aceasta este dorinţa de excelenţă pe care au nutrit-o Pico della Mirandola sau Michelangelo. Oamenii acestei epoci o voiau mai ales împotriva sărăciei şi a ignoranţei — religioase, filozofice, ştiinţifice şi chiar împotriva sărăciei materiale. Umanismul nu este făcut numai din cunoştinţele literare, dar şi din preocupările medicale,

meşteşugăreşti, mecanice... şi artistice. Nimic nu este mai clar, în această privinţă, decât al doilea program de educaţie al lui Gargantua, conversaţiile lui Francisc I, curiozitatea lui Montaigne în călătorii, cercetările lui Pico della Mirandola, Nicolaus Cusanus sau da Vinci. Marii creatori ai Renaşterii sunt deopotrivă eruditi şi filozofi, dar şi călători. Dürer, H. Bosch, Michelangelo, Holbein, Sansovino, B. Cellini nu doar că practică mai multe arte, ci au convingeri religioase şi literare, iubesc viaţa gândirii şi a trupului omenesc, călătoresc. Tocmai în ei umanismul şi renaşterea se confundă.

Lărgind contextul sau, mai bine-zis, aprofundând sensul umanului, omul dobândeşte sau îşi precizează noţiunea de universal şi durabil. El deschide căile omului onest din secolul al XVII-lea, aceluia „care nu se supără de nimic" şi caută să fie înţeles de toţi, în pofida modelor trecătoare, în pofida moravurilor contingente. Din acest efort de înţelegere, omul a ieşit mai complex, în diversitatea sa, în ceea ce avea „schimbător şi divers". Omenirea fusese chemată la o viaţă nouă şi mai înaltă. Noi, care păstrăm cultul persoanei umane în general, dar de asemenea, respectul tuturor credinţelor şi creaţiilor individuale, noi am fost în mare măsură regeneraţi prin Renaştere.

BIBLIOGRAFIE

Fiecare dintre colecţiile următoare consacră unul sau mai multe titluri Renaşterii, toate, cu o singură excepţie, fiind publicate la Paris:

L'Art et la Culture (Ed. des Deux-Mondes)
Arts, Idées, Histoire, Geneva (A. Skira)
Arts et Paysages (Arthaud)
Arts, Styles et Techniques (Larousse)
Civilisations, Peuples et Monde (Ed. Lidis)
Nouvelle Clio, Introduction aux études historiques (PUF)
La Grammaire des Styles (Flammarion)
Les Grandes Civilisations (Arthaud)
Histoire Générale des Civilisations (PUF)
Histoire du Monde (Renaissance du Livre)
Le Monde et son Histoire (Bordas–Laffont)
Les Neuf Muses, Histoire Générale des Arts (PUF)
Peuples et Civilisations (PUF)
Tout l'œuvre peint de... (Flammarion)
L'Univers des Connaissances (Hachette)
L'Univers des Formes, vol. 6, 7, 8, 9 (Gallimard)
Biographies, seria Renaissance (Fayard)

În plus, se vor consulta, în special:

Burckardt, *La civilisation en Italie au temps de la Renaissance* (Plon)
A. Michel (şi colaboratorii), *Histoire de l'art*, vol. II (2), III, IV, V (A. Colin)

L. Batiffol, *Le siècle de la Renaissance* (Hachette)
M. Brion, *Lumière de la Renaissance* (R. Laffont)
A. Chastel, *Art et humanisme à Florence au temps de Laurent le Magnifique*, PUF, 1959
J. Delumeau, *La Civilisation de la Renaissance*, Arthaud, 1967
J. F. Bergier, J. Boisset, A. Chatelet etc., sub coordonarea lui J.Cl. Margolin, *L'avènement des temps modernes*, PUF, 1977.

CUPRINS

Prefaţă 5

Introducere 9

Capitolul I
FACTORII ECONOMICI 15

Capitolul II
FACTORII SOCIALI 35

Capitolul III
PROGRESELE TEHNICE 53

Capitolul IV
REALIZĂRILE ARTISTICE
ÎNAINTE DE ANUL 1500 70

Capitolul V
REALIZĂRILE ARTISTICE
DIN SECOLUL AL XVI-LEA 85

Capitolul VI
CUCERIRILE MORALE ŞI SPIRITUALE 105

Concluzie 127

Bibliografie 130

Istorie universală Microsinteze

Renaşterea îşi are unitatea sa: aceasta este ceea ce îi asigură dragostea pentru o extremă independenţă, sub toate formele sale. Căutarea şi cultul bogăţiei, individualismul artistic sau religios, naţionalismul, curiozitatea erudită, recursul la textele care se eliberează de glosă, de rit sau de rutină, dragostea pentru lux şi carnal, pe scurt pentru viaţă, nu sunt decât manifestări diverse ale acestui spirit unic de libertate. Averea şi cunoaşterea conferă independenţă, adică fericire, câtorva privilegiaţi, aidoma Iertării calvine. Aceasta ne obligă să revenim la definiţia absolut religioasă pe care secolul al XVI-lea o dădea verbului a „renaşte", cuvântului „renaştere": vom studia în lucrarea de faţă o regenerare a Europei care începe, obscur, prin secolul al XIV-lea şi pare să ajungă la apogeu în jurul anilor 1550.

Colecţie coordonată de ŞERBAN PAPACOSTEA,
membru corespondent al Academiei Române

În curs de apariţie:

- *ISTORIA ALBANIEI de Kopi Kyçyku*
- *EGIPTUL ANTIC de Jean Vercoutter*
- *CONSTANTIN CEL MARE de Bertrand Lançon*

ISBN: 973-653-317-4